

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ОBOB'ЯЗКУ В ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Є. Б. Мазаєва

У нашій етичній літературі є чимало досліджень ленінського розуміння громадського обов'язку. Але більшість авторів розглядає це питання суцільно теоретично, поза аналізом конкретних завдань стратегії і тактики нашої партії. А саме розв'язуючи їх, Ленін і розробив проблему морального обов'язку.

Зростання значення цієї проблеми в сучасних умовах вимагає від етиків показати, як етична категорія обов'язку використовувалась Леніним і партією для обґрунтування тактичних завдань класової боротьби. До цієї проблеми Ленін звертався завжди, протягом всієї літературної діяльності, але найбільш гостро постала вона в роки першої світової війни, коли партія взяла курс на поразку царського уряду в війні, перетворення війни імперіалістичної у громадянську, на підготовку соціалістичної революції в Росії. Щоб показати практично-політичне значення проблеми морального обов'язку, простежити вихід її в практику революційної боротьби, ми обмежили своє дослідження саме цим періодом в історії нашої партії.

У російській буржуазній етиці 1910—1914 рр. чітко визначились дві концепції громадського обов'язку: перша зводила його до суб'єктивної волі особи і заперечувала будь-яке соціальне значення останнього, друга вбачала в ньому якийсь абстрактний принцип, втілення якого привело б до стабілізації буржуазної дійсності. Деякі автори намагалися поєднати ці концепції і тільки заплутували проблему.

Щоб примусити маси виконувати «обов'язок перед царем і вітчизною» буржуазні ідеологи використовували шалений шовінізм, перекручували поняття патріотизму: справжніми патріотами визнавалися ті, хто підтримував царя і буржуазію у їх загарбницькій військовій політиці.

У такому ж дусі перекручувалась і проблема моральної відповідальності. Знімаючи з себе провину за розв'язання війни, не бажаючи нести будь-яких обов'язків перед народом, буржуазія намагалась звалити відповідальність за поразку у війні на робітничий клас, звинувачувала його у страйковому русі, який, мовляв, є антипатріотичним, зрадою національним інтересам. «Величезний, повторний апарат брехні і хитросплетень було пущено в хід... щоб заразити маси шовінізмом, щоб викликати уявлення, ніби царський уряд веде «справедливу» війну, безкорисливо захищає «братів-слов'ян» і т. д.»¹

Справа ускладнювалась тим більше, що вожді міжнародної соціал-демократії не тільки не давали належної відсічі буржуазним пере-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 277.

крученням поняття громадського обов'язку, честі, патріотизму тощо, але, навпаки, зрадили інтернаціональному обов'язкові, стали на шлях відвертого угодовства з буржуазією. Підтримка воєнних кредитів, входження до буржуазних міністерств, поради робітничому класові налагодити мирні відносини з буржуазією були закономірним наслідком зради марксизмові. Російські опортуністи з табору ліквідаторів Потресов, Маслов, Смирнов і інші стали на захист шовінізму. За кордоном Плеханов, Олексінський, Мартов закликали робітничий клас до оборончества.

У цих умовах тільки роз'яснення масам істинного їх громадського обов'язку, виховання у них свідомості, відповідальності за долю своєї нації, народу могло сприяти посиленню антивоєнних настроїв, боротьбі за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську, підготовці соціалістичного перевороту. Це завдання було під силу лише партії більшовиків—єдиній партії, здатній протистояти шовіністичному чадові, виховати в масах свідомість і почуття революційного обов'язку і відповідальності.

Розробка Леніним у роки війни проблеми пролетарського обов'язку і відповідальності являє собою розвиток багатьох положень, висунутих ним ще в період підготовки і проведення першої російської революції, і разом з тим містить у собі конкретний аналіз політичного і ідейного життя країни в даний історичний період. Саме в силу свого особливого політичного значення ця проблема в роки війни переважає над іншими етичними проблемами.

Ще в полеміці з народниками Ленін поставив питання про зміст і спонукальну силу обов'язку соціал-демократії. Вбачаючи цей обов'язок у боротьбі за прогресивний шлях розвитку країни, він підкреслював, що його зміст не довільний, а відображає вимоги суспільного прогресу. Людина усвідомлює ці вимоги у вигляді конкретних обов'язків перед суспільством, класом, партією, колективом, сім'єю тощо. Виконання громадського обов'язку стає внутрішньо усвідомленою необхідністю настільки, що «людина не може не ставати на бік того чи іншого класу (раз вона зрозуміла їх взаємовідношення), не може не радіти з успіху даного класу, не може не засмутитися його невдачами, не може не обурюватися на тих, хто ворожий цьому класові, на тих, хто перешкоджає його розвитку поширенням відсталих поглядів і т. д.»¹

Питання про позитивний зміст громадського обов'язку для Леніна є питання цілей і завдань класової боротьби російського пролетаріату, адже громадський обов'язок завжди містить у собі вимоги суспільного блага. Якщо цим благом є повалення царизму, то обов'язок кожного свідомого пролетарія полягає в тому, щоб усі сили спрямувати на досягнення цієї мети. Саме до цього закликає Ленін пролетаріат у ході підготовки і проведення першої російської революції.

У роки реакції Ленін бачив обов'язок більшовиків у збереженні нелегальної організації і зміцненні її рядів, підведенні підсумків революції, захисті теоретичних основ марксизму і вихованні робітничого класу. В роки підготовки царизмом і буржуазією світової війни він говорить про обов'язок соціал-демократії проявити велику мужність і всіма силами повстати проти тих, хто розпалює національну ворожнечу і відвертає увагу робітників від справжніх ворогів. У цих умовах соціал-демократія в ім'я життєвих інтересів мас повинна виразити свій

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 479.

рішучий протест проти шовінізму і таврувати його ганьбою як зраду справі свободи.

Таким чином, керуючись діалектико-матеріалістичною методологією, Ленін розглядає належне як суспільно-необхідне в діяльності людей, що впливає з об'єктивного ходу історії. Моральний обов'язок є глибоко усвідомлена необхідність певних вчинків, яка диктується потребами розвитку суспільства. Аналіз ленінських висловлювань дозволяє зробити висновок, що моральний обов'язок завжди має суспільний характер, його зміст не залежить від волі особи.

Марксистсько-ленінська етика, що виводить обов'язок людини з необхідності підкорення індивіда суспільній волі, не зупиняється на цьому. Вона розкриває суть вимог морального обов'язку на кожному історичному етапі, обґрунтовує його конкретний зміст. Пов'язуючи цей зміст із завданнями класової боротьби, Ленін підкреслював його класовість. Він рішуче виступав проти будь-яких спроб затушувати класовість морального обов'язку під виглядом загальнолюдських завдань. З цих позицій він відкидає каутськіанське розуміння обов'язку як загальнолюдської повинності, котра нібито впливає з природжених інстинктів.

У суспільстві, яке розколоте на антагоністичні класи, кожний з них захищає свої інтереси і обґрунтовує ними моральний обов'язок особи. Але в силу того, що прагнення експлуататорського класу вузькокорисливі, з'являється необхідність маскувати їх, видавати за загальнонаціональні, загальнолюдські. Так, закликами виконати «обов'язок перед царем і вітчизною» російська буржуазія приховувала свої намагання за будь-яку ціну зупинити революційний натиск мас. Клерикали метали громи з приводу того, що «революційна юрба» забула свій обов'язок перед богом. Вимагаючи від мас покірливого покаяння, вони повчали їх, що обов'язок справжніх синів вітчизни полягає у відмовленні від «революційного безумства», в переході до «розумної, планомірної політики» угоди з самодержавством.

Класовість морального обов'язку виявилась особливо рельєфно в роки війни, коли буржуазія всіх воюючих країн, вимагаючи від пролетаріату активної підтримки своїх імперіалістичних намірів, використовувала цю етичну категорію для того, щоб примусити маси йти в окопи і стріляти у своїх братів. Буржуазна преса почала шалену наклепницьку кампанію проти більшовиків, які роз'яснювали масам дійсний зміст патріотичного обов'язку. Їх звинувачували у відмовленні від виконання громадського обов'язку, у відсутності любові до Батьківщини, навіть у шпигунстві на користь «ворогів вітчизни».

Ленін критикує буржуазне розуміння громадського обов'язку, викриває спроби приховати класовий зміст цього питання. Обов'язок російського пролетаріату, підкреслює він, полягає в тому, щоб боротися з самодержавством і його антинародною політикою. У перші дні світової війни в резолюції наради керівних діячів РСДРП він так формулює класовий обов'язок революційної соціал-демократії: «...нещадна й безумовна боротьба з великоруським та царсько-монархічним шовінізмом і софістичним захистом його російськими лібералами, кадетами, частиною народників та іншими буржуазними партіями»¹. Виходячи з оцінки війни як війни імперіалістичної, грабіжницької, він вчить, що обов'язок усіх істинних соціалістів усіх країн критикувати «свій» уряд, викривати «свою» буржуазію, лаяти «своїх» міністрів, зривати маску з опортуністів перш за все «своєї» країни. З метою

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 3.

роз'яснення змісту буржуазних перекирвань патріотичного обов'язку. Ленін пише статтю «Про національну гордість великоросів», в якій показує, що є різне розуміння патріотичного обов'язку — буржуазне і пролетарське. З точки зору буржуазії, виконати патріотичний обов'язок — це підтримати загарбницьку політику царизму. З пролетарської точки зору, — це всіма силами боротися проти монархії, поміщиків і капіталістів своєї країни — цих найгірших ворогів вітчизни, відверто і нещадно розвінчувати їхню брехню, софізми і «патріотичні» фрази на захист війни.

Ленін наполегливо викриває фіктивність буржуазного розуміння патріотичного обов'язку. Він доводить, що експлуаторській моралі, в індивідуалістичній за своєю суттю, чужий істинний патріотизм: буржуазія не здатна послідовно і до кінця підкорити свої інтереси ні патріотичному, ані будь-якому іншому обов'язку. На численних прикладах антинародної політики буржуазії в роки війни Ленін показує глибоку неправду марксистського положення про те, що прихильники насильств над іншими народами не можуть бути істинними патріотами, що загарбницька політика перетворює буржуазний уряд в уряд національної зради. Тому будь-які розмови про любов до вітчизни потрібні буржуазії тільки для обману народу. Вимога «бути національним» слугає лише благовидним маскуванням корисливих цілей імперіалістичної політики. Висновок полягає в тому, що «не можна бути «національним» в імперіалістській війні інакше, як будучи соціалістичним політиком, тобто інакше, як визнаючи право пригноблених націй на визволення, на відокремлення від великих держав, що пригноблюють їх. В епоху імперіалізму не може бути іншого порядку для більшості націй світу, як революційне діяння пролетаріату великодержавних націй, яке виходить за рамки національності, ламає ці рамки, повалює імперіалістичну національну буржуазію»¹. У цьому і полягає велика соціалістична місія робітничого класу, його патріотичний обов'язок.

Вірний принципіві викриття різного роду угодовців як у політиці, так і в теорії, Ленін критикує способи перекирвання марксистського розуміння обов'язку опортуністами, котрі знімали або обходили питання про класовість, полярну протилежність його змісту у класів-антагоністів. Він розцінює ці перекирвання як засоби примусити пролетарів зрадити своєму класовому обов'язку і виступити на боці «своїх» урядів. Звідси випливає важливий обов'язок тих, хто серйозно думає про захист класових інтересів пролетаріату: відверта, наполеглива і нещадна боротьба проти опортунізму, необхідність не тільки ідейного, але й організаційного розриву з ним.

«Ми якнайглибше переконані, — пише Ленін, — що при нинішньому стані справ розкол з опортуністами і шовіністами є першим обов'язком революціонера...

...Для нашої партії не існує питання про доцільність розриву з соціал-шовіністами. Воно для неї вирішене безповоротно. Для неї існує тільки питання здійсненості цього найближчим часом в імперіалістичному масштабі»².

Особливе місце в працях Леніна цього часу займає питання імперіалістичного обов'язку пролетаріату. Ленін закликає до імперіалістичної єдності тих, хто знайшов у собі мужність відмовитись від зради, хто, незважаючи на жорстокі репресії, залишився вірним принципам пролетарської солідарності. Він підкреслює думку про те, що з точки зору основних ідей марксизму інтереси всього робітничого руху вищі

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 235—236.

² Там же, стор. 288.

за інтереси окремої верстви робітників або окремих моментів руху. Тому інтернаціональний обов'язок є вищим обов'язком пролетаріату.

З гіркою констатує, що соціалістичні партії європейських країн відійшли від інтернаціональних завдань класової боротьби і поведінка вождів цих партій стала прямою зрадою справі соціалізму, Ленін формулює зміст інтернаціонального обов'язку: «...обов'язок свідомого пролетаріату відстояти своє класове згуртування, свій інтернаціоналізм, свої соціалістичні переконання проти розгулу шовінізму «патріотичної» буржуазної кліки всіх країн»¹. При цьому він виходить з глибокого переконання в інтернаціональній природі пролетаріату, в його внутрішньому прагненні знищити національні перегородки, у властивій пролетарській психології солідарності з пригноченими націями і народностями.

Марксистсько-ленінське розуміння патріотичного і інтернаціонального обов'язку пролетаріату вимагало визначення конкретних політичних завдань революційної соціал-демократії в роки першої світової війни. Ленін вважав дуже важливим домогтись, щоб маси сприйняли ці завдання як необхідні, усвідомили їх, виробили в собі органічну потребу відстоювати у боротьбі із сполученими силами монархії, капіталу і опортуністів. Тому, мабуть, чи не перше місце в роботах цього періоду займають питання, коли і за яких умов можливе свідоме ставлення трудящих до своїх обов'язків, якими мають бути ті засоби, що здатні підвищити в трудящих почуття відповідальності за долю країни і дати можливість сконцентрувати велетенську волю мільйонів на розв'язанні загальних завдань майбутньої революції.

Ленін знову і знову звертається до питання про рівні свідомості різних верств трудящих, ставить перед партією завдання виробити точну методику впливу на ці верстви. Він підкреслює, що буржуазія ніколи не пропускає можливості ідеологічно вплинути на маси. Вона не тільки прагне нав'язати бажані їй вимоги, але й піклується про виконання в масах почуття обов'язку і відповідальності за їх виконання. Буржуазні ідеологи турбуються про те, щоб ці вимоги усвідомлювались як вищі моральні обов'язки особи. І в цьому буржуазії вдається домогтись певних успіхів.

Ленін розв'язує важливе питання про співвідношення свідомості і почуття морального обов'язку. Якщо людина, усвідомлюючи свій обов'язок, не виконує його, не можна говорити про наявність і почуття обов'язку, про вірність обов'язку. Свідчення тому — поведінка вождів міжнародного опортунізму, які добре усвідомлювали, в чому полягає їх обов'язок, вони підписали рішення Базельського Конгресу про необхідність боротьби з імперіалістичною війною, але не виконали їх, визнали за можливе зрадити інтернаціональному обов'язку.

Засуджуючи Каутського, який виправдував цю зраду тим, що партії загрозували репресії з боку буржуазії, арешти її керівників, Ленін підкреслював, що у даному випадку навіть арешт депутата парламенту за сміливу промову зіграв би велику мобілізуючу роль і цим був би виконаний інтернаціональний обов'язок. Саме так поводити себе соціал-демократична робітничка фракція в Думі. Суд над фракцією був демонстрацією вірності класовому обов'язку тих, хто переконаний у справедливості соціалістичних цілей пролетаріату.

Партія повинна домогтись, вчить Ленін, щоб для кожного свідомого пролетарія громадянський обов'язок був незовнішньою необхідністю, а органічною потребою, яка впливає з глибокого переконання в історичній правоті боротьби за справу народу, щоб у свідомого про-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 13.

летарія свідомість і почуття обов'язку були злиті воедино. Тільки то з'являється така вірність обов'язкові, така відповідальність за виконання його, що навіть смерть не може стати на перешкоді¹.

Ленін був зразком істинно пролетарської вірності у виконанні морального обов'язку. Він писав у 1916 році: «Ось вона, доля моя. Одноразова бойова кампанія за одною — проти політичних дурниць, пошлости, опортунізму і т. д.

Це з 1893 року. І ненависть пошляків через це. Ну, а я все ж не проміняв би цієї долі на «мир» з пошляками»².

Відкидаючи заяви лібералів, нібито почуття обов'язку не можуть розвинути у «юрби, яка керується лише неусвідомленими емоціями» Ленін глибоко вірив у здатність мас іти за партією, розглядати виконання її програми як свій моральний обов'язок.

Праці Леніна, в яких висвітлена проблема громадського обов'язку людини, мають безпосереднє відношення до нашого часу. Практика комуністичного будівництва поставила на центральне місце питання ідейного виховання радянських людей. Вищим показником ідеї людини є відданість справі комунізму, а безпосереднім її вираженням — ставлення до громадського обов'язку, тобто здатність керуватись у своєму житті перш за все інтересами суспільства. Ідеєю громадського обов'язку пройнятий зміст морального кодексу будівників комунізму. Партія піклується про дальше формування комуністичного світогляду людини, про позбавлення її свідомості від пережитків минулого, від індивідуалістичних поглядів і настроїв, які живлять непродуктивні уявлення про громадський обов'язок. Виконання цього завдання вимагає всебічного розгортання боротьби проти ворожої нам ідеології, в якій існує чимало «теорій», що прагнуть дискредитувати діалектико-матеріалістичне розуміння морального обов'язку, довести неможливість остаточного розв'язання цієї етичної проблеми.

Проголошуючи незалежність уявлень про належне від характеру суспільного життя, буржуазні етики змушують себе вигадувати інші джерела обов'язку — бога, внутрішній світ суб'єкта, інтуїцію тощо. Запиречення соціальної суті громадського обов'язку приводить до довіданого тлумачення його змісту. Місце наукового дослідження зв'язку обов'язку з соціально-політичними явищами суспільства займає формально-логічний аналіз категорії, який веде до відмовлення від обов'язку як морального принципу. Моральний обов'язок проголошується пережитком, поняттям, яке «відповідає швидше етиці Арістотеля, ніж сучасній етиці»³. Бажання буржуазних етиків відмовитись від морального обов'язку є закономірний продукт буржуазної дійсності, де значаться права, честь і гідність людини.

Роботи Леніна не тільки допомагають нам розкрити способи ідеалістичного перекручення змісту цієї етичної категорії, але й вчать майстерності їх критичного подолання.

¹ Останнім часом деякі автори (Г. Бандзеладзе, Л. Коновалова, В. Колбановський) звернули увагу на питання співвідношення свідомості і почуття морального обов'язку. Нам здається це питання надзвичайно актуальним, тому що виховання комуністичної особистості неможливе без виховання розвинутого почуття обов'язку і відповідальності.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 208.

³ Л. М. Архангельский. Сущность этических категорий. — «Философские науки», 1967, № 3, стор. 123.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ В УМОВАХ ВИРОБНИЧОГО КОЛЕКТИВУ

М. Т. Гонтар

Поступальний, безперервний процес розвитку і вдосконалення соціалістичного виробництва докорінно змінює характер і зміст праці робітника, неминує веде до зміни функціональної структури живої праці, до зростання в ній питомої ваги творчої роботи, внаслідок чого створюються сприятливі умови для всебічного розвитку особистості робітника, розгортання науково-технічної творчості на громадських засадах.

Розвиток науково-технічної творчості робітників і зростання їх активності в управлінні виробництвом мають досить складний діалектичний характер і зумовлені у значній мірі підвищенням культурно-технічного та політичного рівня трудящих мас, дальшою демократизацією управління виробництвом, введенням нової системи планування та економічного стимулювання.

Серед учасників раціоналізаторського руху робітники становлять нині близько 50%. Кількість раціоналізаторів безперервно зростає, підвищується ефективність їх пропозицій. За семирічку число раціоналізаторів на підприємствах Харківської області збільшилося на 19%, а економічна ефективність від впроваджених винаходів — на 75% (табл. 1) ¹.

Таблиця 1

Показники	Роки						
	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Загальна кількість винахідників і раціоналізаторів, чол.	44570	53144	58348	62500	70150	74200	77506
Брало участь у розробці пропозицій, чол.	41400	41750	41660	42739	46909	49855	55100
Кількість поданих пропозицій, шт.	69080	67983	63660	61750	66820	74972	80705
Впроваджено пропозицій, шт.	41343	40468	41505	41054	44300	44257	47575
Впроваджено винаходів, шт.	62	62	202	179	214	316	648
Сума одержаної економії, тис. крб.	28078	30546	30660	31544	32038	36967	36980

Вивчення даних по раціоналізаторству і винахідництву на деяких машинобудівних підприємствах м. Харкова, які впроваджують нову техніку, свідчить, що останнім часом число пропозицій зменшилось. Водночас зросла їх економічна ефективність, відбувався перехід «кількості» в «якість». Робітники прагнуть до розв'язання більш важливих

¹ Таблиця складена за матеріалами Харківського обласного відділення Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів.

виробничо-технічних завдань. А в зв'язку з тим, що це не завжди під силу окремим раціоналізаторам, виникають колективні форми співробітництва робітників з інженерно-технічними працівниками і вченими.

Внаслідок зростання творчої ініціативи мас з'явилося багато нових громадських форм технічної творчості: творчі комплексні бригади винахідників і раціоналізаторів, громадські інститути робітників-дослідників, громадські конструкторські та конструкторсько-технологічні бюро, бюро технічної інформації і нормування, ради новаторів та ін. У 1968 р. в Харківській області працювало 6088 творчих бригад, котрі об'єднували 16 481 робітників, інженерів і вчених (табл. 2)¹.

Таблиця 2

Показники	Роки						
	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Кількість творчих бригад раціоналізаторів	3222	3395	4607	5082	5419	5834	6088
Число учасників творчих бригад .	8032	9572	12496	13023	14143	16023	16481

Протягом 1962—1968 рр. на Харківському заводі ім. С. М. Кірова творчих бригад стало більше в чотири рази, сума економії від розроблених пропозицій подвоїлась. У 1967 році в комплексних творчих бригадах цього заводу працювало 31,4% всіх раціоналізаторів, які дали половину всієї суми економії, одержаної від впровадження раціоналізаторських пропозицій. Раціоналізатори заводу позитивно оцінюють перевагу творчої діяльності в комплексних бригадах. На їх думку спільна праця згуртовує робітників, інженерно-технічних працівників і вчених, забезпечує швидку розробку і впровадження пропозицій у виробництво. Раціоналізаторство сприяє розвитку колективізму, товариської взаємодопомоги, неминуче веде до взаємного збагачування знаннями і досвідом, до стирання відмінностей розумової і фізичної праці. Слід відмітити, що тенденція до зростання колективної творчості зовсім не веде до повної ліквідації творчості окремих осіб, а навпаки надає необмежених можливостей для індивідуального виявлення талантів і здібностей.

В економічному відношенні колективна технічна творчість ефективніша від індивідуальної. На одного раціоналізатора у комплексній творчій бригаді припадає майже втричі більше економії.

Як форма громадської активності, раціоналізаторство поєднує в собі моменти трудової і громадсько-політичної діяльності. Про це свідчать і об'єктивні і суб'єктивні моменти раціоналізаторства: організаційні форми, самі учасники раціоналізаторського руху, результати його і внутрішня мотивація заняття раціоналізаторською діяльністю.

Аналіз даних опитування раціоналізаторів, одержаних лабораторією конкретно-соціологічних досліджень Харківського державного університету ім. О. М. Горького, свідчить що, як правило, для раціоналізаторів характерна відповідність особистої мотивації громадським інтересам. Віддаючи частину свого часу раціоналізаторству, робітники керуються при цьому не корисливими цілями, а бажанням принести користь колективу, громадськості. Основним мотивом своєї участі в раціоналізаторстві 34% опитаних вважають «бажання надати допомогу колективу у виконанні виробничого завдання», «прагнення полер-

¹ Таблиця складена за матеріалами Харківського обласного відділення Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів.

шити працю». Жоден раціоналізатор не назвав «одержання матеріальної допомоги», основним мотивом участі в технічній творчості, 35% раціоналізаторів підкреслили, що творча діяльність дає їм моральне задоволення. Дані, близькі до цих, були одержані і ленінградськими соціологами¹.

Участь у технічній творчості позначається на структурі бюджету вільного часу. З числа опитаних 88% раціоналізаторів займаються технічною творчістю у вільний від роботи час. Заслужений раціоналізатор Української РСР автор 350 новаторських пропозицій слюсар Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе О. О. Бондаренко підкреслив, що «робота думки над розв'язанням поставленого технічного завдання не може бути обмежена якимсь певним часом. Я обмірковую свої пропозиції і в час роботи, і в вагоні трамваю по дорозі додому і дома»².

Технічна творчість примушує приділяти більше уваги навчання, читанню спеціальної літератури. На навчання раціоналізатори витрачають майже в два рази більше часу, ніж особи, які не беруть участь в раціоналізаторстві.

При інших однакових умовах науково-технічна творчість тим регулярніша і ефективніша, чим вищий рівень освіти робітників-новаторів. Однак не слід думати, що підвищення рівня освіти автоматично веде до зростання ефективності технічної творчості. Як показують дослідження, серед раціоналізаторів найбільше робітників з не закінченою середньою освітою. Таке становище пояснюється тим, що більш високий рівень освіти мають молоді робітники, виробничий досвід у яких незначний. Найбільше раціоналізаторів та винахідників серед монтажників, наладчиків, тобто серед тих, хто обслуговує нову техніку. На Харківському електромеханічному заводі економічний ефект від впровадження однієї раціоналізаторської пропозиції робітника з початковою освітою становить 103 крб., з неповною середньою — 184 крб., з середньою — 411 крб.³ Таким чином, для раціоналізаторів характерні високі громадські прагнення, особиста відповідальність за стан справи у колективі, поступове перетворення творчої діяльності в потребу.

Велике значення технічної творчості грудящих полягає в тому, що вона породжує потребу в громадській діяльності, сприяє виробленню таких громадських якостей, як ініціативність, відповідальність, необхідних для участі в управлінні виробництвом. Розв'язуючи різні питання технічного прогресу, раціоналізатори беруть участь також в організації і управлінні виробництвом. Серед осіб, раціоналізаторський стаж яких перевищує 5 років, понад 70% є членами постійнодіючих виробничих нарад, бюро технічного нормування, економічного аналізу, громадського контролю, 34% всіх раціоналізаторів працюють агітаторами, пропагандистами, 60% виконують постійні громадські доручення.

Масова технічна творчість, висока громадська активність раціоналізаторів, новаторів виробництва тісно пов'язана з системою громадських організацій, що безпосередньо ведуть боротьбу за технічний прогрес (Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, науково-технічні товариства, ради новаторів, бюро технічної інформації).

Пошуки підвищення ефективності раціоналізаторства і винахідництва привели до виникнення груп громадських експертів з питань па-

¹ Труд и развитие личности, Л., Издательство ЛГУ, 1965, стор. 56.

² Матеріали лабораторії конкретно-соціологічних досліджень ХДУ, папка № 21.

³ Поточний архів Харківської облпрофради. Матеріали 1968 року.

тентознавства, а потім і громадських патентовинахідницьких бюро. Їх діяльність сприяє підвищенню якості заявок на винахідництво, дозволяє полегшити їх розгляд і захист. Проте рух громадських патентознавців через відсутність підготовлених для цієї роботи кадрів ще не набув широкого розмаху.

Технічна творчість стає все більш масовою. Тільки за семирічку число винахідників і раціоналізаторів на Харківщині зросло вдвічі і становило у 1968 році 77 506 чоловік.

Велику роль у розвитку технічної творчості відіграють ради новаторів. У Харківській області налічується 127 самодіяльних організацій цього типу, до складу яких входить майже 2 тис. найбільш досвідчених новаторів, передовиків виробництва. Тільки 1965 року Харківська рада новаторів надала допомогу у запровадженні у виробництво 3400 цінних рекомендацій, які заощадили державі 327 659 крб.¹

Керують радами новаторів кращі виробничники, допитливі, грамотні, ініціативні і авторитетні люди, які мають великий виробничий досвід, досконально знають техніку та економіку виробництва. Харківську обласну раду новаторів, наприклад, очолює лауреат державної премії Герой Соціалістичної Праці кращий токар Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова Василь Дмитрович Дрокін. Сьогоднішні передовики — новатори виробництва — це звичайні люди, але вони виділяються тим, що оволоділи технікою, свідомо служать громадськості, з повною віддачею сил виконують свої обов'язки.

Значну роботу провадять і заводські науково-технічні товариства. Вони займаються питаннями створення нової техніки, вдосконалення наукової організації праці, розробкою планів науково-дослідних робіт, проведенням масових оглядів, організацією конкурсів, мета яких — розв'язання технічних і економічних проблем та ін. За семирічку в Харкові і області число таких первинних організацій збільшилось на 329 і в 1965 році становило 996. Об'єднували вони 52 612 чоловік. Тільки за п'ять років семирічки членами науково-технічних товариств розроблено і впроваджено 3200 рекомендацій, що дало економічний ефект в 35,4 млн. крб.²

Громадські творчі організації міцно входять у виробниче життя підприємств, завойовують все більший авторитет. Велика їх роль у зближенні працівників розумової і фізичної праці, у переростанні їх тимчасової співдружності в постійну спільну роботу над серйозними проблемами виробництва. Творчий зв'язок людей розумової і фізичної праці їх взаємно збагачує, наповнює діяльність ініціаторів новим змістом, розкриває необмежені можливості для науково-дослідної і науково-технічної діяльності.

Дані анкетного опитування робітників чотирьох машинобудівних заводів Харкова свідчать про особливий інтерес, який проявляється зараз в колективах до сфери технічної творчості і його організаційних форм³. Серед раціоналізаторів та винахідників найбільше робітників до 30 років, що мають середньо-технічну, незакінчену вищу і вищу освіту.

ХХІІІ з'їзд КПРС зобов'язав партійні, державні і громадські органи так поставити справу, щоб всі форми творчої самодіяльності мас сприяли залученню трудящих до управління виробництвом. Це повністю стосується і до організаційних форм технічної творчості. Маса

¹ За матеріалами Харківської обласної ради новаторів.

² За матеріалами Харківської обласної ради науково-технічних товариств.

³ Роль общественности в управлении производством, Харьков, Изд-во ХГУ, 1968, стор. 227—228.

вість і популярність організацій технічної творчості вимагає розширення їх компетенції в галузі розв'язання принципів питань технічної політики, організації виробництва та ін. Про перспективність цих організацій свідчить діяльність ради науково-технічного товариства, яка на багатьох підприємствах держави виконує роль науково-технічної ради заводу.

В цілому організації технічної творчості виконують все серйозніші завдання зв'язані з визначенням технічної політики, проблемами технічного переозброєння та ін. Необхідно постійно вдосконалювати їх структуру і функції, координувати діяльність. На жаль, творчі організації у своїй діяльності дублюють одна одну, займаючись розглядом одних і тих же питань, не мають зв'язку між собою. Іноді до різних організацій входять одні і ті ж люди, працюють часто ці організації за одинаковими планами. Отже, потрібен спеціальний орган обласного або галузевого масштабу, який би координував роботу творчих об'єднань.

Позитивну роль у цьому могло б зіграти і спеціальне єдине положення про громадські творчі об'єднання, яке б чітко визначило права і обов'язки їх учасників, взаємовідносини з іншими громадськими організаціями та адміністрацією підприємств. Останнє особливо важливо, бо необхідно більш чітко визначити обов'язки адміністрації щодо своєчасного розгляду і впровадження пропозицій раціоналізаторів і винахідників. У нашій літературі серйозно ставиться питання про посилення матеріальної зацікавленості осіб, які відповідають за впровадження і використання пропозицій, за виготовлення відповідного устаткування.

Важливою проблемою є удосконалення форм, методів діяльності творчих організацій. З цією метою використовуються науково-технічні конференції, тематичні і постійно-діючі семінари, заводські і міжзаводські школи передового досвіду, курси підвищення кваліфікації, виставки, демонстації науково-технічних популярних кінофільмів, виїзди в наукові командировки по вивченню передового досвіду, огляди, конкурси, показ досягнень новаторів безпосередньо на робочих місцях, виступи новаторів по радіо, телебаченню, в пресі і т. п. Одним з основних методів розвитку науково-технічної творчості є соціалістичне змагання. Раціоналізатори Харкова, перевиконавши взяті на семирічку зобов'язання, зекономили державі 135,1 млн. крб.¹ А загальний раціоналізаторський фонд економії на Україні за семирічку становить 2,28 млрд. крб.² Дальший розвиток технічної творчості вимагає удосконалення змагання, ще ширшого використання різних його форм. Вони повинні забезпечити успішну колективну творчість, постійний обмін і інформацією між творчими колективами, пропаганду, вивчення і впровадження передового досвіду.

Ефективність роботи масових організацій технічної творчості в значній мірі залежить від уміння організувати роботу, від використання морального та матеріального стимулювання творчої діяльності.

Діяльність науково-технічного товариства, Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, рад новаторів та інших організацій свідчать про те, що громадсько-технічна творчість членів виробничого колективу щодо свого змісту і форм все більше змикається з розумовою працею, набуває характеру загально-політичної діяльності по управлінні виробництвом.

¹ Поточний архів Харківської облпрофради.

² «Економіка Советской Украины», 1967, № 12, стор. 79.

ПРОТИ АКСІОЛОГІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОГРЕСУ (До критики неопозитивістського заперечення історичного прогресу)

О. О. Мамалуй, В. А. Каркач

Проблема направленості історичного процесу завжди була в самому центрі ідеологічної боротьби. В сучасну епоху — епоху комуністичного оновлення світу — марксистсько-ленінській теорії суспільного прогресу, яка критично сприйняла раціональні ідеї попередніх філософсько-історичних концепцій, повністю пододала їх обмеженість і вперше на основі даних науки розкрила соціальну структуру, внутрішній механізм і динаміку історії суспільства, буржуазна соціологія намагається протиставити різного роду антинаукові і псевдонаукові теорії. Глибока і всебічна критика цих спроб — загальновизнане перше чергове завдання філософів-марксистів.

Цілком закономірно, що в марксистській філософії має місце дано і твердо встановлена традиція аналізу і критики позицій сучасної буржуазної соціології з усіх питань, пов'язаних із проблемою характеру і напрямку суспільно-історичного процесу. У ряді ґрунтовних праць цілий колектив авторів¹, у спеціальних монографічних дослідженнях², численних статтях та інших наукових публікаціях³ виявлені і проаналізовані теоретичні джерела, соціально-класові і гносеологічні основи **трьох основних ліній** в інтерпретації направленості історичного процесу сучасною буржуазною соціологією і філософією історії:

першої — відкритого заперечення історичного прогресу і заміни його: а) теоріями циклізму, б) концепціями соціального регресу і дегенерації;

другої — неопозитивістського заперечення самої можливості встановити будь-який напрям у суспільній історії;

¹ Исторический материализм и социальная философия современной буржуазии. Сб. статей под ред. Г. П. Францова, М., 1960; Марксистская и буржуазная социология сегодня. Сб. статей под ред. В. Ф. Константинова, Г. В. Осипова, В. С. Семенова, М., «Наука», 1964; Какое будущее ожидает человечество? Материалы международного обмена мнениями в Руайомоне под ред. А. М. Румянцева, Прага, 1964; Проблемы развития в природе и обществе. Сб. статей. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1958; Современный капитализм и буржуазная социология. Сб. статей, М., 1965.

² Г. Г. Асланян. Идея прогресса в буржуазной философии истории, Ереван, 1965; И. С. Кон. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли, М., 1959; Е. С. Маркарян. О концепции локальных цивилизаций, Ереван, 1965; Г. В. Осипов. Современная буржуазная социология, М., 1964; Ю. Н. Семенов. Общественный прогресс и социальная философия современной буржуазии, М., 1965; А. И. Титаренко. Критерий нравственного прогресса. Критические очерки, М., 1965; Г. П. Францов. Исторические пути социальной мысли, М., 1965.

³ А. С. Богомоллов, Ю. К. Мельвиль, И. С. Нарский. О некоторых особенностях критического анализа современной буржуазной философии. — «Вопросы философии», 1967; № 9, И. С. Кон. О понятии исторического прогресса. — Проблемы развития в природе и обществе. Сб. статей, М.—Л., 1958 та інші.

третьої — отожднення історичного прогресу з вічним топтанням на ґрунті капіталізму, з модернізацією капіталістичного суспільства.

Тепер, завдяки марксистській критиці, доведено соціально-політичну шкідливість, апологетизм, цілковиту теоретичну неспроможність і антинауковість перелічених тенденцій. Разом з тим, не можна не бачити настійної потреби продовжити їх критичний аналіз, піддати систематичному розбору кожну з них окремо, поглибити розгляд їх провідних ідей, а тим самим і надалі успішно захищати марксистську теорію суспільного прогресу від проникнення чужих їй поглядів.

Одна із найвитонченіших, найбільш поширених і впливових форм буржуазного заперечення ідеї історичного прогресу належить не опозитивізму. Мова йде про так звану аксіологізацію поняття прогресу, тобто віднесення його до розряду ціннісних або оцінних категорій, і відмови йому з цієї причини в науковості. Мета даної статті обмежується спеціальною аргументацією неправомірності подібного підходу до проблеми суспільного прогресу.

Хоч ясні симптоми відмови від ідеї прогресивного розвитку суспільства виявляються уже в доктринах «перших позитивістів» О. Конта і Г. Спенсера, разом з тим сучасна форма позитивістського заперечення самої можливості науково встановити об'єктивний напрямок історичного процесу — це дітище ХХ ст.

Ще на початку нинішнього століття позитивізм витяг на світ і з того часу незмінно мусолить тезис про те, ніби наука в принципі неспроможна визначити закономірну спрямованість історії. Основним аргументом при цьому було і залишається твердження, що саме поняття «прогрес», як і протилежне йому «регрес», не відноситься до категорій науки, сфери достовірних фактів, а належить до так званої сфери цінностей.

Ця ідея непричетності фактів і цінностей в розгорнутому вигляді прийшла в неопозитивізм з етикою Дж. Мура. Піддавши в «Principia Ethica» (1903 р.) формально-логічному аналізу колишні теорії моралі, цей найближчий попередник етичного неопозитивізму¹ дійшов висновку, що поняття морального добра і зла взагалі принципово не можна визначити, оскільки їх не можна вивести з інших понять, обґрунтувати логічно чи емпірично. Мораль виявилась особливою сферою «неприродного», ніяк не обумовленого «фактами», а моральне знання — абсолютно «унікальною» областю, де втрачають силу емпірико-раціональні способи доказу. Так, у рамках власне етичної теорії був проголошений висновок, що «цінності» ніяк не зв'язані з «фактами» і їх спосіб пізнання не підлягає законам раціонального мислення».

Потрібно було всього два десятиріччя, щоб це твердження повністю визнала буржуазна соціологія. Виходячи з нього, в 1923 р. американський соціолог У. Огберн різко виступив проти допуску в науку терміну «прогрес» і протиставив йому індеферентне поняття «соціальної зміни». Він намагався довести, що «прогрес — це всього лише моральна оцінка еволюції»².

Заклик У. Огберна впав на благодатний ґрунт. З того часу аксіологізація поняття історичного прогресу стала основною підставою для виключення його із сфери власне наукових категорій. Цей прийом роз-

¹ О. Г. Дробницький, Т. А. Кузьміна. Критика современных буржуазных этических концепций, М., 1967, стор. 78; F. Sontag. The Decline of British Ethical Theory: 1903—1951.— „Philosophy and Phenomenological Research“, 1957, vol. 18, № 2, стор. 223.

² W. F. Ogburn. Social Change with Respect to Culture and Original Nature. Chicago, 1950, стор. 370.

вінчання колись популярної серед ідеологів молодого буржуазії ідеї прогресу вийшов далеко за межі позитивістських шкіл і дістав надзвичайно велике поширення в буржуазній соціологічній, та й не тільки соціологічній, теорії. Його легко знайти і в загальних курсах соціології¹, і в спеціальних працях з проблем соціальних змін², і в дослідженнях по всесвітній історії, і в роботах, тематика яких значно віддалена від проблеми історичного прогресу. З особливою наполегливістю і помпою цей прийом рекламується на міжнародних форумах вчених³. Коротше кажучи, він став масовим передсудом, який прививається із шкільної лави, ходячим трюїзмом, який не підлягає обговоренню і найменшому сумніву.

Надання поняттю «прогрес» ціннісної, оцінної природи, його аксіологізація в буржуазній ідеології зумовили наслідок двоякого роду: з одного боку, вирішення проблеми суспільного прогресу, як, зрештою, і інших світоглядних проблем, було віддано на відкуп буржуазній аксіології, яка претендує на інше, «гуманне» бачення світу, недоступне «строгий науці»; з другого боку, багато яких шкіл сучасної буржуазної філософії (неопозитивізм перш за все) дістали формальну основу відійти від вирішення цієї проблеми, посиляючись на відсутність будь-якого зв'язку між фактами і цінностями. Керуючись своїм девізом займатися описом, а не поясненням фактів, соціологи-позитивісти постійно твердять про незалежність фактів і цінностей, про взаємну несумісність оцінних (ціннісних) і фактуальних виразів. При цьому поняття «прогрес» і всі судження про прогресивне чи регресивне відносять не до суджень факту, а до ціннісних суджень, суджень аксіології.

Декларуючи позитивний, науковий підхід до вивчення суспільства, неопозитивізм даремно б'ється над побудовою аксіологічно нейтральної соціології і на цій основі всіляко відмежовується від оцінних висловлювань. «Усі судження цінності,—говориться в збірнику «Современная социологическая теория», цьому кредо сучасної буржуазної соціології,—повинні відкидатись соціологом в його суворо науковій ролі»⁴. В число тих суджень, які повинні відкидатись і таки відкидаються соціологом «в його суворо науковій ролі», в першу чергу попадають судження про прогрес і регрес, прогресивне і регресивне. Так соціологія позбавляється поняття історичного прогресу.

Продовжуючи наполягати на рівноправності факторів, які діють у всесвітній історії, не вмючи і не бажаючи підняти на рівень матеріалістичного монізму і визнання об'єктивної закономірності суспільного руху, тобто на рівень розглядання його як природно-історичного процесу, соціологи та історики цього напрямку відмовляють будь-яким уявленням про прогрес, еволюцію і розвиток в нейтральності, зводять їх до довільних оцінних глумачень бажаності чи небажаності (врешті решт для дослідника) тих або інших суспільних процесів і тим

¹ «Contemporary Social Science», ed. by Ph. L. Harriman. J. S. Roucek, G. B. de Huszar, vol. I, Harrisburg, 1953, p. 184—186; W. F. Ogburn. M. Nimkoff. Sociology, Boston, 1958, p. 720—722; «Современная социологическая теория». Сб. статей под. ред. Г. Беккера и А. Боскова. М., ИЛ, 1961, стр. 165—166.

² N. L. S i r s a. The Problem of Social Change, N. Y., 1939; D. M a r t i n d a l e. Social Life and Cultural Change, Princeton, 1962; W. F. Ogburn. Social Change with Respect to Culture and Original Nature, Chicago, 1950.

³ Transactions of the Third World Congress of Sociology. Amsterdam, 1956; Transactions of the Fifth World Congress of Sociology. International Sociological Association, 1962.

⁴ «Современная социологическая теория». Сб. статей под ред. Г. Беккера и А. Боскова, М., ИЛ, 1961, стор. 166.

самим ставлять під сумнів чи категорично заперечують науковий характер цих понять.

«Соціальний розвиток, соціальна еволюція і соціальний прогрес,— читаємо ми у вищезазначеному виданні,— є термінами, зв'язаними із спеціальним тлумаченням або оцінкою широких процесів соціальної зміни. Усі три відносяться до напрямку, в якому відбуваються наступні зміни, і всі вони, мабуть, означають якесь судження про бажаність або неминучість припустимого напрямку, в якому відбуваються зміни»¹. Найбільш нейтральним у цій групі проголошується поняття соціального розвитку, в понятті соціальної еволюції знаходять більшу дозу етичних якостей, ніж у попередньому.

«У понятті соціального прогресу, однак, нейтральність повністю зникає, і замість більш чи менш конструйованих стадій з'являється поняття безперервного розвитку в бік якоїсь, як припускають, досяжної мети, як, наприклад, щастя, братерство або раціональність — неминуче нагромадження бажаних змін»².

Цим мотивом проїняті твори багатьох буржуазних соціологів. Дуже показові в цьому відношенні нещодавно перевидані книги відомих західних соціологів — американських професорів Макайвера і Пейджа та англійського професора М. Гінзберга. «Те, що суспільство еволюціонує, є доведеним безсумнівним фактом. Чи можемо ми довести з не меншою впевненістю, що суспільство прогресує? — ставлять питання перед собою перші двоє і відповідають: — «Ми можемо, звичайно, вірити в прогрес, але ми не зможемо довести це іншим до тих пір, поки вони не приймуть наших оцінок»³. І далі: «Чи не здається нам очевидним, що твердження про еволюцію залежить від нашого сприйняття об'єктивних свідчень, в той же час як твердження чи заперечення прогресу залежить від наших ідеалів і тому від нашого темпераменту, від випадковостей нашого життя, від нашого віку, можливо, від стану нашої печінки чи нашого травлення; коротше, що еволюція є науковою концепцією, а прогрес — етичною концепцією»⁴.

Приблизно те ж зустрічаємо у М. Гінзберга: «В соціальних змінах, як і в біологічних, можуть простежуватися багаточисленні тенденції, часто широкого діапазону. Ми повинні вибирати серед них, але основа вибору не може бути виведена із самих цих тенденцій: повинно бути зроблено ціннісне судження»⁵, бо «прогрес є розвиток або еволюція в напрямку, який задовольняє раціональний критерій цінності»⁶.

Таким же чином поняття прогресу (а разом з ним, хоч і з деякими застереженнями, поняття еволюції і розвитку) ставиться в ряд суцільно аксіологічних категорій і тому трактується як ненаукове, «ідеологічне», скомпроментоване і навіть підозріле. Термін «прогрес» виявляється неприйнятним «для тих, хто вірить, що наука повинна обмежитись описом і уникнути судження про цінності»⁷.

Подаючи свою точку зору на суспільний розвиток, Р. М. Макайвер і Ч. Пейдж далі категорично стверджують, що «визначення прогресу залежить від наших бажань та ідеалів»⁸ і що «концепція бажаного

¹ Современная социологическая теория, стор. 305.

² Там же.

³ R. M. Maciver and Ch. A. Page. Society. London—Melbourne—Toronto. 1967, p. 610.

⁴ Там же, стор. 529.

⁵ M. Ginsberg. Essays in Sociology and Social Philosophy. Peregrine Books, 1968, стор. 103.

⁶ M. Ginsberg. Essays in Sociology and Social Philosophy..., p. 101.

⁷ «Contemporary Social Sciences», стор. 185.

⁸ R. M. Maciver and Ch. H. Page. Society, стор. 528.

і, таким чином, того, що було б більш бажаним, чи прогресу ніколи не зникала із людського буття... Тому, як людські істоти, ми не можемо позбутись концепції прогресу, хоча ми, звичайно, маємо право заперечувати реальність прогресу»¹.

Внаслідок маніпуляцій з поняттям «прогрес» неопозитивісти «дійшли» таких висновків:

по-перше, це поняття підводиться під рубрику аксіологічних, ціннісних категорій, які залежать нібито від суб'єктивних оцінок, смаків ідеалів індивіду чи групи;

по-друге, цінності виносяться за сферу раціонального мислення і наука стає некомпетентною в питаннях цінності, а значить, і у визначенні історичного прогресу. Такий «строго науковий» підхід до поняття прогресу, завдяки якому воно представляється чисто негативним антиподом наукового мислення, насправді служить лише одній цілі відвести мислячих людей від наукового розв'язання проблеми історичного прогресу, вказаного марксистською теорією, і підмінити чітке розуміння об'єктивної закономірності історичного процесу і його прогресивної направленості релятивістським запереченням принципової можливості позитивного наукового розв'язання цієї центральної проблеми суспільно-історичного знання.

Методологічною основою критики сучасної буржуазної інтерпретації суспільного прогресу взагалі та її неопозитивістської різновидності є марксистський принцип розгляду суспільного розвитку (і прогресу, який становить його провідний напрям) як природно-історичного процесу — принцип, що його В. І. Ленін назвав основною ідеєю К. Маркса, без якої неможливе існування суспільної науки². За В. І. Леніном, марксизм розглядає суспільний рух як природно-історичний процес, який підкоряється законам, що не тільки не залежать від волі, свідомості і наміру людей, а, навпаки, визначають їх волю, свідомість і наміри³, тобто як процес по своїй суті матеріальний об'єктивний, закономірний. Це досягається шляхом превентивного виключення із дослідження будь-яких ціннісних, оцінних суджень, можливість якого (виключення) забезпечується зведенням усіх суспільних відносин до матеріальних, об'єктивних виробничих відносин, а останніх — до рівня матеріальних, об'єктивних виробничих сил.

Марксизм не заперечує правомірності розрізнення суджень факту і суджень цінності. Проте, всупереч неопозитивізму, він не обмежується дослідженням їх різниці, не розриває, не відокремлює їх непрорідною межею, а встановлює їх зв'язок і субординацію. Ні для кого з матеріалістів не секрет, що все існуюче в світі може виступати як суще само по собі, поза відношенням до нас, людей, суспільства суб'єкта, і як суще для нас. Сущє само по собі — це іманентна визначеність буття яку взято безвідносно до людських потреб і інтересів незалежно від того, яке воно має значення для людини, суспільства суб'єкта. Сущє для нас — це буття будь-чого в його значенні для людських потреб, інтересів і цілей. Відношення значимості об'єкта для суб'єкта виступає як цінність. Судження, що виражають суще само по собі, поза його відношенням до того чи іншого суб'єкта, є судження факту. Вони фіксують об'єкти, їх зв'язок і взаємодію між собою. Судження, які охоплюють суще для нас, відносяться до оцінних суджень або суджень цінності. Вони оцінюють значимість об'єкта для суб'єкта, тобто цінність.

¹ R. M. Maciver and Ch. H. Page. Society, p. 619.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 114, 120 та інші.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 143.

Оскільки суще само по собі існує поза, до і незалежно від нас, остільки суще для нас ґрунтується на суцільному самому по собі. Саме буття надає змісту цінності, бо іманентна визначеність буття обумовлює його значення для суб'єкта. Тому одержання істинних оцінних суджень передбачає наявність істинних суджень факту. Істинність оцінки цінності опосередкована істинністю знання про об'єкт сам по собі. «Якщо ми хочемо дізнатися, що корисне, наприклад для собаки, то ми повинні спочатку дослідити собачу природу. Сама ж ця природа не може бути сконструйована «із принципу корисності»¹. К. Маркс зазначає, «якщо ми хочемо застосувати цей принцип до людини, хочемо за принципом корисності оцінювати всі людські дії, рухи, відношення і т. д., то ми повинні знати, яка людська природа взагалі і як вона модифікується в кожну історично дану епоху»².

Етична (як усяка ціннісна) оцінка може мати науковий характер лише при умові, що вона впливає з соціологічного аналізу об'єктивних закономірностей історичної дійсності, а не передує йому. «Ідея детермінізму, встановлюючи необхідність людських вчинків, відкидаючи безглузду баечку про свободу волі, нітрохи не знищує ні розуму, ні совісті людини, ні оцінки його дій. Зовсім навпаки, тільки при детерміністичному погляді і можлива сувора і правильна оцінка...»³. Положення про те, що правильність етичної оцінки, як і всякого судження про цінність суспільних явищ, логічно обумовлена знанням об'єктивних закономірностей історичного процесу, його прогресивної направленості, становить наріжний камінь науковості етичної (або ширше: аксіологічної) теорії.

Корінна вада позитивістського підходу до проблеми історичного прогресу полягає в тому, що поняття прогресу розглядається як оцінна, ціннісна категорія. Не бачачи шляхів дослідження суспільного руху як природно-історичного процесу, не вмюючи виявити об'єктивного критерію цінності, позитивізм відносить поняття прогресу до ціннісних категорій, чим наглухо закриває йому доступ у сферу науки (як і науки до нього) і разом з тим прирікає всі оціночні категорії на суб'єктивізм і свавілля. Ось чому, коли позитивізм заявляє, що знання про прогрес і регрес — це знання ненаукове, то тут він правий на всі 100%. Тільки так це і треба розуміти: його, позитивістське, знання ненаукове.

Навпаки, з точки зору історичного матеріалізму визначення прогресивного і регресивного в суспільстві, як і в природі, відноситься до суджень факту, а не суджень цінності, бо саме ця теорія і ніяка інша знає шлях до розгляду суспільного розвитку як природно-історичного процесу. Відкриті марксистом суспільно-економічні формації — ступені історичного прогресу — виділяються не в результаті оцінки з точки зору ідеалів, смаків, інтересів, потреб тощо, а за об'єктивним критерієм — способом виробництва матеріального життя. Суспільні формації — це історично об'єктивні типи суспільства. Внаслідок цього марксистське судження про історичний прогрес, який реалізується в зміні суспільних формацій, являють собою судження, що констатують і зіставляють різні об'єктивні стани суспільства за їх внутрішніми іманентними характеристиками, — за продуктивними силами і виробничими відносинами. У цьому розумінні марксистське поняття історичного прогресу нічим не відрізняється від понять маси, атома, молекули й інших понять природознавства. Воно виражає судження факту і не входить до системи категорій аксіології

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 578.

² Там же.

³ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 136.

Більш того, оскільки, як уже відзначалось, необхідною логічною передумовою істинності ціннісного знання служить досягнення істинного знання про іманентні визначеності сущого самого по собі, в тому числі адекватного пізнання різних якісних визначеностей і їх об'єктивних взаємовідносин, остільки пізнання об'єктивних тенденцій історичного розвитку і основної серед них — прогресу, дає основу для правильного осмислення ціннісних відношень, критерієм віднесення яких до позитивних чи негативних служить їх відповідність чи невідповідність об'єктивному прогресові людства¹. Таким чином, поняття прогресу не тільки не повинно бути виставленим за двері науки, як вважає неопозитивізм, воно має стати науковою основою, фундаментом аксіологічних побудов. У цьому випадку останні перестають бути суцільно суб'єктивними.

Звідси ясно, чому аксіологізація поняття прогресу згубно впливає на розуміння не тільки цього поняття. Позбавлені свого об'єктивного критерію, цінності втрачають об'єктивність, стають надуманими конструкціями. Дійсна протилежність марксизму і позитивізму виявляється зовсім не в тому, що перший не бачить різниці між судженнями факту і судженнями цінності, а другий проводить їх розмежування.

Якщо позитивізм, почавши з перебільшення особливостей судження цінності порівняно із судженнями факту, потім зараховує в арсенал аксіології поняття прогресу, тим самим втрачає об'єктивний критерій цінності і таким чином доводить до крайності суб'єктивність ціннісних категорій, а разом з ними виносить за межі науки проблему прогресу, то в повну протизагаду йому марксизм розглядає суспільний розвиток і прогрес як природно-історичний процес, виявляє у відповідності суспільному прогресу об'єктивний критерій позитивної цінності, підводить під судження цінності судження факту і таким чином відкриває шлях до наукового дослідження не тільки історичного прогресу, але й цінностей суспільного життя. Перший накладає «строго наукове» вето на судження цінності і в тому числі на судження прогресу, другий, відкривши науковий прийом вивчення суспільного прогресу як природно-історичного процесу, встановлює об'єктивний критерій цінності і вводить в науку судження цінності.

Отже, дійсна «ціна» аксіологізації поняття історичного прогресу полягає в тому, що вона тягне за собою суб'єктивізацію і самого цього поняття і всіх ціннісних категорій.

На жаль, аксіологізація поняття історичного прогресу ще не піддана належній критиці з боку філософів-марксистів. Більше того, роботи деякого з них (зрозуміло, в принципово іншому суспільно-політичному і науковому контексті) самі не вільні від цієї помилкової тенденції.

Не можна сказати, що в марксистській літературі недостатньо уваги приділяється аналізу неопозитивістських уявлень про прогрес. Радянські і зарубіжні вчені-марксистки піддали переконливій критиці соціологічну доктрину позитивізму в цілому і заперечення ним ідеї прогресу зокрема. Проте в жодній з їх праць немає спеціальної критики самої аксіологізації категорії прогресу.

Це стосується і праць Ю. М. Семенова, який найбільш детально розглянув позиції неопозитивізму щодо проблем суспільного прогресу. Цілком справедливо стверджуючи, що «не існує метафізичної безодні між судженнями про наявність фактів та їх оцінкою»², Ю. М. Семенов

¹ В. П. Тугаринов. Проблема ценностей в марксистской философии.— Материалы к симпозиуму по современным проблемам материалистической диалектики, М., 1965, стор. 19.

² Ю. М. Семенов. Объективный критерий общественного прогресса.— Диалектика современного общественного развития, М., «Наука», 1966, стор. 226.

поряд з цим не заперечує проти віднесення суджень про історичний прогрес до суджень цінності, оцінних суджень. Але справа не тільки в цьому. Він сам дотримується того ж погляду. Що це так, видно із далеко не єдиної і не випадкової, прямої його заяви: «...судження про прогресивність суспільного явища є оцінними судженнями»¹. Чи слід говорити, що всі спроби автора показати ніби об'єктивно істинного оцінного знання можна досягти саме через аксіологізацію поняття історичного прогресу, не можуть увінчатися успіхом.

Щоб уникнути непорозумінь з приводу оцінного характеру поняття прогресу, потрібно провести грань між оцінним судженням про цінність і будь-яким порівняльним судженням, яке інколи також називають «оцінкою».

Сущє само по собі являє собою єдність сущого в собі і сущого для іншого (для іншого об'єкта, але не для суб'єкта). За В. І. Леніним, «в житті і русі все і вся буває як «в собі», так і для інших», по відношенню до іншого, перетворюючись із одного стану в інший»². Сущє в собі самому характеризує момент сталості, постійності, самостійності явищ, тоді як сущє по відношенню до іншого характеризує загальний зв'язок і зміну в світі — «перетворення із одного стану в інший».

У зв'язку з цим судження, що виражають сущє в собі самому і сущє для іншого, хоч і є судженнями одного роду, все ж відрізняються одне від одного. Коли перші — просте позначення об'єктів, то другі — їх зіставлення і порівняння по іманентних характеристиках. Тільки тому, що другі судження є порівняльними, про них іноді говорять як про певну «оцінку». Проте «оцінку» в цьому розумінні неприпустимо ототожнювати з оцінкою ціннісного відношення чи оцінним судженням цінності. Її відміна полягає в тому, що вона виражає усвідомлення взаємовідносин двох або більше об'єктів, тоді, як визначення цінності об'єкта — це завжди визначення його значимості по відношенню до суб'єкта.

Значить, коли бажано, судження про прогресивне чи регресивне в розвитку суспільства, зрештою, як і у всякому розвитку, в певному значенні називають «оцінкою». Але воно не відноситься до розряду оцінних або ціннісних суджень. Такого роду «оцінкою» оперує не тільки наукове суспільствознавство, але й природознавство.

Не визначивши такої різниці, Ю. М. Семенов зараховує судження про прогрес до розгляду оцінних, ціннісних суджень. Що цим автор не обмежується, а намагається реалізувати такий підхід, свідчить постановка та варіант розв'язання ним питання про так званий «суб'єкт вимірювання» суспільного прогресу — пряма аксіологізація цього поняття³.

Очевидну непослідовність у визначенні поняття історичного прогресу демонструє і В. П. Тугарінов. Спочатку справедливо вважаючи об'єктивним критерієм цінностей соціального життя відповідність того чи іншого суспільного явища вимогам історичного прогресу, він потім знаходить можливим віднести до останнього «всі ті суспільні зміни, які по-

¹ Ю. М. Семенов. Объективный критерий общественного процесса. Сб. Диалектика современного общественного развития, стор. 266, 267, 269, 270, 273 та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 95.

³ Ця постановка питання про «суб'єкт вимірювання» прогресу суспільства в принципі схожа з підходом Я. Енгста, що неодноразово підкреслював сам Ю. С. Семенов. Тому вона вразлива в тих же позиціях, що й точка зору Я. Енгста. (Див. про це: — О. О. Мамалуй. До визначення поняття історичного прогресу. — Вісник ХДУ, № 6, серія філософії, вип. 1, 1965).

ліпшують матеріальне, соціальне і духовне життя трудящих»¹, ніби не бачачи того, що поняття «поліпшення» — це також оцінка значимості будь-чого для суб'єкта. Насправді ж В. П. Тугарінов здійснює логічне коло, визначаючи цінне через відповідне історичному прогресу, а суспільний прогрес в свою чергу — через ціннісні характеристики.

Інший зразок такого логічного кола знаходимо у праці Г. Є. Глезермана. Не погоджуючись із постановкою Ю. М. Семеновим питання про суб'єкт прогресу і вказуючи, що оцінка залишається ненауковою в тому випадку, якщо вона «не виводиться із власного розвитку об'єкта, а добувається з уявлення того чи іншого суб'єкта про те, як повинна розвиватись історія»² (ми розділяємо це глибоке зауваження), Г. Є. Глезерман стверджує, що «об'єктивна оцінка прогресу можлива лише з позицій інтересів розвитку суспільства в цілому»³. Але ж згідно з його визначенням, «суспільні інтереси являють собою інтереси прогресу суспільства в цілому»⁴. Отже, якщо вірне останнє положення (у нас немає аргументів проти нього), тоді, щоб визначити суспільні інтереси, або інтереси суспільства в цілому, необхідно мати наукове поняття історичного прогресу, знати об'єктивні тенденції суспільного розвитку. Адже суспільні інтереси — це інтереси суспільного прогресу. Чи неясно, що оцінювати прогрес з «позицій інтересів розвитку суспільства в цілому» — це значить оцінювати прогрес з позицій прогресу. Виходить занадто «прогресивна позиція».

Така тавтологія тим більш прикра, що в одному з розділів цієї важливої роботи («Інтерес як соціологічна категорія») переконливо доведено: наукове поняття історичного прогресу — необхідне логічне обґрунтування для оцінки інтересів окремих класів, соціальних груп і верств суспільства; перш ніж оцінювати будь-яке суспільне явище з позицій інтересів того чи іншого класу, самі ці інтереси повинні бути строго науково (тобто шляхом розгляду суспільного розвитку як природно-історичного процесу) виведені і оцінені з точки зору об'єктивного прогресу суспільства; соціологічна категорія інтересу логічно опосередкована поняттям суспільного прогресу, яке в свою чергу базується на категоріях суспільної формації, виробничих відносин та продуктивних сил.

Недосить чітку позицію в цьому питанні займає А. Шафф. Повністю ототожнюючи прогрес і розвиток, він намагається визначити поняття про них шляхом співвідношення об'єктивних процесів суспільного життя з «соціально прийнятою системою цінностей». Згідно з його думкою, під розвитком розуміються такі зміни, «які в якомусь даному відношенні і у відповідності із встановленою системою вимірювання являють собою кількісний ріст явища, що розглядається як позитивне в даній системі цінностей»⁵. Коли про ієрархію цінностей суспільного життя він говорить як про визначену градацію суспільних явищ і процесів з точки зору їх об'єктивного взаємозв'язку і взаємозалежності, з точки зору вияснення того фактора соціальної еволюції, який в силу своєї об'єктивно даної суті має визначаюче значення для інших, від

¹ В. П. Тугарінов. Проблема ценностей в марксистской философии, М., 1965, стор. 19.

² Г. Е. Глезерман. Исторический материализм и развитие социалистического общества, М., 1967, стор. 260.

³ Там же, стор. 264.

⁴ Там же, стор. 75; стор. 63, 76, 77.

⁵ А. Шафф. Марксистская теория общественного развития.— Какое будущее ожидает человечество? Прага, 1965, стор. 439.

нього похідних факторів, тоді мова йде про значення одного соціально-го об'єкта для іншого соціального об'єкта, а не про значення об'єкта для суб'єкта, тобто йдеться про цінності визначеного об'єкта для визначеного об'єкта. У цьому випадку можна закинути тільки щодо вживання терміна «цінність» в цьому досить своєрідному значенні. Але коли, ототожнюючи розвиток і прогрес, визначати їх суть через співвідношення цінності об'єктивного процесу з потребами того чи іншого суб'єкта, то помилковість такого підходу поглиблюється ще й тим, що аксіологічні мірки прикладаються не тільки до прогресу, а й до розвитку в цілому. В цьому випадку до аксіологічних категорій відносяться не тільки поняття «прогрес», але й поняття «розвиток».

Нам здається, що завдання філософів-марксистів полягає в тому, щоб чітко і недвозначно відмежуватися від аксіологізації поняття історичного прогресу. Лише з позицій наукового розгляду суспільного розвитку і прогресу як природно-історичного процесу можна зруйнувати найхитромудріші побудови сучасної буржуазної соціології.

Протилежною крайністю порівняно з помилковим перенесенням категорії прогресу в площину аксіології є заперечення будь-якого зв'язку єдино можливого принципу наукового розгляду прогресивного розвитку суспільства — вивчення його як природно-історичного процесу — з ціннісним підходом. Це виражається у порівнянні марксистських вимог об'єктивності дослідження суспільного життя і його прогресу з так званим об'єктивізмом. Свого часу В. І. Ленін вказав досить чітко на існуючу різницю між ними.

Діалектико-матеріалістичний метод не тільки не відкидає оцінки історичного прогресу з точки зору потреб та інтересів певного суб'єкта, а, навпаки, лише він дає підставу для правильного, що не суперечить науці, а підтверджує її, ціннісного підходу до суспільного розвитку (прогресу).

З природно-науковою точністю визначаючи об'єктивні тенденції історичного розвитку, його висхідну спрямованість і нисхідне відгалуження в кожен дану епоху, науковий соціологічний аналіз вказує соціальні групи і класи, особисті потреби яких збігаються з об'єктивним рухом суспільства по шляху прогресу і тим самим дають можливість установити конкретних носіїв історичного прогресу, з чиїх позицій необхідно оцінювати історичний рух. На відміну від об'єктивіста, що ризикує завжди зійти на точку зору апологета фактів, соціолог-матеріаліст не задовольняється констатацією необхідності процесу, а йде значно далі, з'ясовуючи, «яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який *саме клас* визначає цю необхідність»¹.

Звідси, «матеріалізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»².

Комуністична партійність у дослідженні історичного прогресу означає вивчення його з позицій тих соціальних груп, класів, які в силу своєї об'єктивної природи виражають історичну необхідність і рухають загальнолюдський розвиток уперед.

Таким чином, марксистський ціннісний, партійний підхід до суспільного руху не заперечує об'єктивного аналізу прогресивної еволюції людства як природно-історичного процесу, а виходить з нього і втілює в ньому своє наукове обґрунтування. В той же час наукове соціологічне дослідження історичного процесу за допомогою правильної

¹ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 364.

² Там же.

оцінки суспільного розвитку (засобом ціннісного підходу до соціального життя) тісно пов'язане з соціальною практикою, виробляючи для неї науково обгрунтовані рекомендації, втілення яких в дійсність має прискорити темпи суспільного прогресу. Отже, діалектико-матеріалістичне розуміння історичного розвитку (прогресу) вперше проклало підготовлений самим ходом історії шлях до свідомої і добровільної, заснованої на пізнанні необхідності творчості щодо суспільного прогресу.

ДЕЩО ПРО РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ У ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У 1920—1935 РОКАХ

Я. С. Блудов

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок справжньому розквітові всіх наук, у тому числі марксистсько-ленінської теорії. Завдяки турботам Комуністичної партії у нашій країні творчо розвивається філософська думка. Так, починаючи з 20-х років на Україні, і зокрема в Харкові, організуються марксистсько-ленінські установи, зростає випуск філософської літератури, бурхливо розвивається філософська думка¹.

Марксистсько-ленінські наукові установи. Підготовка кадрів. Першою спеціальною марксистсько-ленінською установою в Харкові була організована за рішенням ЦК КП(б)У на початку 1922 р. кафедра марксизму й марксознавства при науковому комітеті Наркомосу УРСР. Організатором цієї кафедри став професор Семен Юлійович Семковський. Він одним із перших професіональних філософів займався пропагандою і розробкою окремих питань діалектичного та історичного матеріалізму, а також брав участь у підготовці перших філософських кадрів на Україні. З його іменем тісно пов'язане викладання марксистської філософії в Харківському університеті. Ще 1920 року в Академії теоретичних знань він був професором кафедри теоретичних основ марксизму².

У 1922 р. в Харкові відкривається Комуністичний університет ім. Артема, ректором якого невдовзі стає один з найстаріших більшовиків-ленінців О. Г. Шліхтер. Артемівка — це Свердловка на Україні. Тут виховувалися кадри пропагандистів, викладачів радпартшкіл, політично грамотних партійних і радянських працівників. При Артемівці були і спеціальні курси для перепідготовки відповідальних працівників. З кінця 20-х років Артемівка мала аспірантуру, в тому числі й з філософії.

На початку 1923 р. кафедру марксизму та марксознавства Комуністичного університету було перетворено на Український інститут марксизму (УІМ), а згодом — Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ) з філософсько-соціологічним відділенням. Інститут приблизно

¹ Про розвиток марксистсько-ленінської філософії в нашому університеті не можна говорити без зв'язку з розвитком її в Харкові, тодішній столиці Радянської України.

² Харківський університет, як і інші університети України, кілька разів реорганізовувався — він був Академією теоретичних знань, Інститутом народної освіти (ХІНО), який у свою чергу в 1929—1930 рр. було перетворено на ряд самостійних інститутів — Інститут політосвіти, (згодом він став Українським інститутом комуністичної освіти — УІКО, нині це Харківський інститут культури) Харківський педагогічний інститут професійної освіти (ХППО), Харківський хіміко-математичний інститут, Харківський педінститут і т. д.; тільки 1933 року університет був відновлений.

но з 1927 й до 1931 року очолював М. О. Скрипник. 1931 року УІМ реорганізується у ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів), президентом якої став О. Г. Шліхтер. До складу ВУАМЛІНу входив ряд науково-дослідних інститутів, у тому числі інститут філософії і природознавства. До 1933 р. директором цього інституту був Р. С. Левік, а потім Г. З. Васильєва, заступником по науковій частині (за сумісництвом) — Я. С. Блудов, який у кінці 1929 р. був ректором ХІНО, після його реорганізації директором фізхіммату, а потім ректором університету і завідував у цих закладах кафедрами філософії.

1923 року на Україну прибули перші випускники Московського інституту червоної професури (ІЧП) — В. Юринець, С. Гонікман, Є. Гірчак, Столяров — до Харкова, Піпер — до Одеси. Вони разом з С. Ю. Семковським і В. Ф. Асмусом, які працювали на той час у Києві, були одними з перших радянських філософів-професіоналів на Україні. Працювали вони в УІМі, УІМЛі і ВУАМЛІНі. Кафедри філософії очолював С. Ю. Семковський, а соціології — В. О. Юринець. Вони ж завідували кафедрами філософії у провідних вузах Харкова: у Харківському інституті народної освіти — С. Ю. Семковський (з ним працювали Я. Г. Білик, В. С. Бойко, а потім і В. Чучмарьов); С. Гонікман очолював кафедру в Артемівці, В. Юринець — в ІНГОСПі (Інститут народного господарства).

УІМЛ, а потім ВУАМЛІН мали свої філії в інших містах, зокрема в Києві, де була ще й кафедра марксизму-ленінізму з філософсько-соціологічною секцією, а потім філософська комісія при Академії наук УРСР.

Підготовка «червоних професорів» на Україні здійснювалася через аспірантуру при учбових частинах УІМу, УІМЛу та інституту філософії і природознавства ВУАМЛІНу, а в 1932 р. на основі учбових частин науково-дослідних інститутів ВУАМЛІНу було створено сім самостійних інститутів червоної професури при Президії ВУЦВК; серед них інститут червоної професури філософії, директором якого Президія ВУЦВК затвердила професора Я. С. Блудова.

У 1924 р. в УІМЛі був тільки один аспірант з філософії — Т. Ступоний (Діденко); у 1925 р. налічувалось троє — В. Беркович, Н. Білярчик і П. Демчук, а в 1926 р. — вже вісім чоловік: Ф. Беляєв, О. Бервицький, Я. Блудов, В. Бон, Г. Васильєва, М. Медзінський, Г. Овчаренко та С. Федчишин. Вільнослухачами були В. Чучмарьов, Я. Кауфман та Г. Єфименко. Цікаво, що всі вони наприкінці 20-х — на початку 30-х років стають керівниками кафедр філософії у різних вузах Харкова, ведуть наукову роботу в УІМЛі та ВУАМЛІНі, публікують монографії, брошури і статті у збірниках, журналах, газетах.

Порядок навчання в аспірантурі був дещо інший, ніж зараз. В основі навчання — семінар. Доповіді, зроблені на семінарах, а також і деякі обов'язкові виступи, як правило, друкувалися у філософських журналах. Це й було підставою для оцінки успішності аспіранта. Строго навчання — чотири роки. Досить широко і глибоко вивчалася історія філософії, зокрема класична німецька філософія, особливо філософія Гегеля, на вивчення якої відводилось півтора — два роки.

¹ О. Первицький. М. Г. Чернишевський, Харків, 1929; Логіка і діалектика, Харків, 1929; Н. Білярчик. Релігійно-філософський світогляд Л. Толстого, Харків, 1930; П. Демчук. Розклад сучасної буржуазної філософії, Харків—Київ, 1930; В. Чучмарьов. Атеїзм Спінози, Харків, 1930; Я. Блудов. Природа і суспільство, Харків, 1931; Класи, класова боротьба та друга п'ятирічка, Харків, 1932 та інші.

Аспірантуру на ВУАМЛІНі, а потім при ІЧП філософії закінчували М. М. Новіков (тепер доктор, професор, лауреат Ленінської премії), М. А. Логвин (нині доктор, професор), Сухов, Перицький, Пурель, Гофман, Зунін, Богомолов, Попов, Блюмкін та інші; Андріанов, Вольнов, Милославін, Уральцев, Воробйов, Глухенко, Абдула, Кушик, Штейнберг, Колташов, Губенко, Долгий, Лаврова, Попе, Паскель, Хоменко, Гепнер¹, І. Д. Назаренко (нині доктор, лауреат Ленінської премії), А. С. Брагінець (пізніше доктор, професор), Б. Г. Кубланов (нині доктор, професор). У свій час вони працювали в університеті та інших вузах Харкова.

Підготовка філософських кадрів здійснювалася також в Українському інституті комуністичної освіти, де в 1931 р. було відкрито антирелігійно-філософський факультет, на філософському відділенні ХППО, а з 1933 року в університеті було чотири кафедри філософії. На гуманітарних факультетах їх очолювали академіки С. Ю. Семковський та В. О. Юринець, а на природничих — професор Я. С. Блудов та професор М. А. Логвин. Починаючи з 1934 р. при кафедрі, якою завідував академік С. Ю. Семковським, діяла аспірантура. Її закінчили нинішні доценти кандидати наук А. І. Рісто та М. Г. Глущенко, що працюють в Харківському університеті.

Провідні філософи, діяльність яких була тісно пов'язана з Харківським університетом. **С. Ю. Семковський.** Професор, академік Української Академії наук, один з найзначніших філософів, що працювали тоді на Україні. Людина широкої ерудиції, блискучий лектор. Про спеціальний цикл лекцій, які він читав в Артемівці для відповідальних працівників ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УРСР схвально відгукався Г. І. Петровський. Випущені ще на початку і в середині 20-х років книги, збірки і хрестоматії С. Ю. Семковського дістали блискучу оцінку в пресі і декілька разів перевидавалися. Найважливіша з його книг «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» містила глибоку оцінку діяльності таких вчених, як О. Д. Хвольсон та О. Ю. Шмідт. Ця робота не втратила свого значення і сьогодні, як і багато інших його праць, написаних у 30-ті роки. Саме С. Ю. Семковський ще у 20-ті роки одним із перших зайняв цілком правильну позицію щодо теорії відносності.

Межі даної статті не дозволяють перелічити й охарактеризувати всі праці Семена Юлійовича Семковського, тому обмежимося основними з них, а саме:

1. Марксистська хрестоматія, в 3-х томах, 1922 (витримала сім видань).
2. Монографія «Людвіг Фейєрбах. Нарис матеріалістичної філософії», 1922.
3. Національна аперцепція, 1922.
4. Марксистська хрестоматія для юнацтва, 1-а і 2-а книги, 1923 (витримала два видання).
5. Що таке марксизм (марксизм і дарвінізм), 1923 (витримала п'ять видань).
6. Марксизм як предмет викладання, 1922.
7. Конспект лекцій з історичного матеріалізму, 1923 (витримала три видання).
8. Етюди з філософії марксизму, 1924.
9. Теорія відносності і матеріалізм, 1924.
10. Діалектичний матеріалізм і принцип відносності, 1926.

¹Ініціали багатьох філософів, названих тут і далі, встановити не вдалося.

11. Історичний матеріалізм. Збірник статей, 1926.

12. До 100-річчя від дня народження Гегеля (у співавторстві з Я. Блудовим і Р. Левиком), 1931.

13. Фізика і хімія як наука у світлі марксизму, 1933.

Крім того, С. Ю. Семковським було опубліковано багато статей на різноманітні теми в періодичній пресі (у журналах, газетах, збірниках), серед них досить цікава стаття, опублікована в журналі «Фронт науки и техники», № 3 за 1936 р. «З історії університетської філософії».

Говорячи про С. Ю. Семковського, не можна не згадати про Наталю Григорівну Шер-Семковську — незмінного помічника і друга Семена Юлійовича. Жінка високої культури, енциклопедичних знань, активний учасник революційного руху, вона була великим другом Фелікса Едмундовича Дзержинського та його дружини Софії Сигізмундівни, а також другом Розі Люксембург, Карла Лібкнехта і багатьох інших видатних діячів міжнародного робітничого й комуністичного руху. Н. Г. Шер-Семковська і сама займалася питаннями філософії. Ще в 1922 року вийшла в її перекладі книга Гельвеція «Бог — природа — людина» з передмовою С. Ю. Семковського «Французький матеріалізм напередодні Великої Французької революції». Цей твір пізніше перевидавався в Харкові і деяких інших містах Радянського Союзу. У 1925 р. вийшла робота Н. Г. Шер-Семковської «Роза Люксембург».

Я. Г. Білик. Наш університетський (хіновський) корінний філософ. Ім'я його по суті забуде. Він приділяв велику увагу поширенню серед трудящих політичних знань. Ще в 1925 р. вийшли його брошури «Гуртки політграмоти на селі. Поради по організації» і «Комсомольська політчитка на селі. Програми, вказівки, зміст бесід, питання й завдання щодо читок».

Я. Г. Білик укладав і редагував «Політичний словник. Популярне пояснення понад 3000 малозрозумілих політслів, назв, імен та термінів» виданий у Харкові в 1925 році. У цьому ж році вийшла й інша його праця — «Підручник політграмоти — книжка для сільських шкіл політграмоти та політосвіти на селі». Протягом 1925—1927 рр. вона витримала три видання. У 1926 р. з друку вийшли такі підручники вченого як «Комсомольська політграмота», ч. I, «Під ленінським стягом», ч. I (для сільських шкіл політосвіти), «Суспільствознавство для трудшкіл (російською та українською мовами)». 1929 року «Суспільствознавство» виходить другим виданням.

Усе це свідчить про популярність книжок Я. Г. Білика. Мабуть чимало знайдеться на Україні науково-педагогічних працівників, які вивчали марксизм-ленізм саме по роботах Я. Г. Білика. Серед інших праць Якова Гавриловича слід назвати «До п'ятдесятиріччя смерті Карла Маркса» (вийшла 1933 року), а також марксистську хрестоматию.

В. С. Бойко. Один із найстаріших філософів — працівників університету також хіновського періоду. У 1928 р. він видав один з перших підручників з діалектичного матеріалізму, який називався «Діалектичний матеріалізм, ч. I. Філософія марксизму». 1932 року вийшло друге видання його.

В. С. Бойко автор монографії «Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин», що вийшла у 1930 р., і ряду статей, що друкувались у періодичній пресі.

Професор **Р. С. Левик** ще в 1926 р. очолював кафедру марксизму-ленізму при Всеукраїнській академії наук. Потім перебував на партійній роботі, а на початку 30-х років Р. С. Левика перевели на наукову роботу. На філософській дискусії у Харкові 14—19 січня 1931 р. він був основним доповідачем. Р. С. Левину належить ряд оригінальних

наукових праць. В університеті він часто виступав з лекціями. Але основним місцем роботи Р. С. Левина була ВУАМЛІН, де він займав посади віце-президента та директора інституту філософії та природознавства.

Професор **Є. Ф. Гірчак** був заступником народного комісара освіти і не раз виступав в університеті з лекціями. Його знали, як високоідейного і принципового комуніста, як філософа, що опублікував чимало глибоких і оригінальних праць з історії філософії, з питань національно-культурного будівництва та ін. Є. Ф. Гірчак написав багато робіт, де викривав гносеологічні корені троцькізму (див. зокрема, збірник статей Є. Ф. Гірчака під назвою «Измена ленинизму», 1927 р.). Деякий час він був редактором журналу «Більшовик України».

Академік Української Академії наук **В. О. Юринець** був високоєрудованою людиною. Працював здебільшого в галузі філософії та соціології. Окрім численних статей, що друкувались у журналах та збірниках на особливу увагу заслуговують його праці «Філософсько-соціологічні нариси» (1930 р.), «Павло Тичина. Спроба критичної аналізу» (1928) та інші.

З тодішніх молодих, але талановитих філософів, що працювали в університеті, хочеться назвати Ф. А. Гофмана, особливо слід вказати на його глибокі статті «Фейербах як філософський попередник Маркса» («Прапор марксизму», 1929, № 6), «Про деякі методологічні проблеми у викладанні філософії марксизму» («Прапор марксизму», 1930, № 3), «Маркс і Енгельс про філософію у своєму листуванні» («Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 4, 5—6). Чудовими викладачами, перспективними філософами були молоді товариші Зунін, Блюмкін, Пурель та інші.

Не можна не сказати хоча б кілька слів про Зінаїду Іванівну Лузіну. У 1911 р. закінчила філологічний факультет університету. Це була перша жінка, що закінчила Харківський університет, причому з дипломом I ступеня. Її залишили в університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі філософії. У 1921 р. вона витримала екзамен на ступінь магістра, а в 1922 р., коли була створена кафедра марксизму і марксознавства при науковому комітеті Наркомосу УРСР, увійшла до складу її бюро. Потім, до кінця 20-х років, працювала науковим співробітником (консультантом) УІМу та УІМЛу, викладала філософію в Артемівці. В кінці 20-х років перейшла на викладання іноземних мов, продовжувала цікавитися філософським життям.

Не можна також не згадати й інших провідних і талановитих філософів, які працювали у ВУАМЛІНі та інших вузах м. Харкова. Професор **С. Гонікман** очолював кафедру філософії в Артемівці, а потім був директором Інституту марксизму-ленінізму в Ленінграді. Справжній комуніст і визначний педагог. У 1926 р. вийшов його підручник для скорочених шкіл політграмоти під назвою «Шлях до соціалізму». У різних збірниках і журналах з'являється ряд змістовних статей С. Гонікмана з різних питань філософії. Публікує він роботи з історії партії, зокрема з історії боротьби проти троцькізму.

Діапазон наукових досліджень професора **Т. К. Степового** (Діденка) був значним. Його цікавили проблеми логіки й діалектики, різні проблеми істмату, займався він критикою буржуазної соціології, літературною критикою, педагогікою. Не можна не відзначити, що на той час він був найбільшим знавцем філософської спадщини Г. В. Плеханова. Статті Т. К. Степового з різноманітних питань теорії марксизму-ленінізму відзначилися ґрунтовністю, свідчили про його філософське обдарування.

Г. З. Васильєва після закінчення (наприкінці 1929 р.) аспірантури в Українському інституті марксизму-ленінізму працювала в цьому ж інституті. У 1933 р., як уже сказано вище, вона стала директором інституту філософії і природознавства ВУАМЛІНу, потім була старшим науковим співробітником інституту філософії АН СРСР. Багато і досить успішно працювала над дослідженням творів Гегеля і Ленінських «Філософських зошитів». Її праці опубліковані у збірниках і філософських журналах. Пізніше доля Г. З. Васильєвої склалася трагічно, і вона по суті відійшла від роботи в галузі філософії.

Не можна не згадати і про таких тоді молодих, але талановитих філософів, як Ф. Б. Беляєв, В. Беркович, Я. Кауфман, Г. Єфіменко та ін., які залишили помітний слід у розвитку філософської думки на Україні.

Про філософську літературу. У 20-і і 30-і роки видавалося багато різноманітної філософської літератури — монографії, брошури, тези тощо.

Крім згадуваних уже хрестоматій слід назвати «Ленінську хрестоматію» (вийшло два видання) Р. С. Левика, велику хрестоматію з ленінізму, укладену С. І. Гопнер та Є. І. Квірінгом.

Крім підручника В. С. Бойка, в 1929 р. виходить навчальний посібник Г. С. Єфіменка «Діалектичний матеріалізм. Робоча підручна книга для комвузів, радпартшкіл та самоосвіті».

У 1932 р. виходить «Діалектичний матеріалізм. Підручник для вишів та втишів», ч. I (за редакцією О. Бервинського, Р. Левика, Т. Степового, В. Юринця). У створенні його взяли участь і ряд інших університетських працівників, зокрема біологи Є. О. Фінкельштейн та І. М. Поляков.

З 1923 р. почали виходити збірники: «Дарвінізм і марксизм» (1923); «Войовничий матеріалізм» (1929), серед його редакторів, укладачів і авторів І. М. Поляков, О. А. Слуцкін, В. О. Юринець, І. М. Буланкін; «Філософія і політика» (1930), авторами і редакторами якого були С. Ю. Семковський, І. М. Поляков, Є. О. Фінкельштейн, Я. Г. Білик, Р. С. Левик та ін. Імена науковців університету зустрічаються і в збірнику «Криза сучасної буржуазної науки та марксизм» (1929).

У 1931 р. виходить невеликий збірник з полемічними статтями, що друкувалися в газеті «За нові кадри». Серед авторів імена С. Ю. Семковського, Я. С. Блудова, О. М. П'ятигорського та ін. Наступного року з'являється книга «Поворот на філософському фронті — матеріали філософської дискусії», в якій брали участь співробітники університету С. Ю. Семковський, В. О. Юринець, Є. Ф. Гірчак, Я. С. Блудов. 1933 року публікуються роботи «Марксизм і природознавство», «До 50-річчя з дня смерті Маркса». У числі редакторів — Я. С. Блудов, С. Ю. Семковський, Є. О. Фінкельштейн, а серед авторів — С. Ю. Семковський, І. М. Поляков, Є. О. Фінкельштейн, М. Х. Орлов. У цьому ж році видаються збірники «До 50-річчя з дня смерті Маркса» (автори його С. Ю. Семковський, В. О. Юринець, Я. С. Блудов та ін.). «До 50-річчя з дня смерті Ч. Дарвіна».

У цей же період з'являються книги «За ленінську національну політику» та «Расова теорія і марксизм», у підготовці яких брали участь співробітники університету, і багато спеціальних робіт у галузі природознавства, написаних з позицій філософії марксизму-ленінізму.

З 1927 р. почав виходити філософський журнал «Прапор марксизму» (у 1931 р. він став називатися «Прапор марксизму-ленінізму», а з 1934 до 1936 р. мав назву «Під марксо-ленінським прапором»).

В числі членів редколегії, а також в числі його авторів були і співробітники університету. Крім філософів-професіоналів, у ньому друку-

вали свої роботи видатні партійні і державні діячі України — Є. І. Квірінг, С. В. Косіор, П. П. Любченко, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, М. М. Попов, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін. Цей журнал мало чим поступався журналові «Под знаменем марксизма». Багато надрукованих тут філософських статей, написаних на високому теоретичному рівні, не втратили значення й сьогодні.

Журнал «За марксистсько-ленінське природознавство» існував порівняно недовго, але відіграв чималу роль в історії боротьби за діалектичний матеріалізм у природознавстві, у зміцненні тісного союзу природників і філософів. Крім філософів, навкруги нього об'єдналася група найкрупніших природознавців, таких як: академіки А. О. Сапегін, І. І. Шмальгаузен, О. В. Палладін, В. Л. Рижков, професори Л. М. Делоне, О. В. Нагорний, А. П. Дубінін, І. М. Поляков, С. Г. Генес, З. М. Дінерштейн, О. С. Фаворський, Є. О. Фінкельштейн, І. М. Буланкін, О. А. Слуцкін, М. Х. Орлов та ін. Журнал видавався як орган Асоціації природознавства Українського інституту філософії і природознавства та марксистсько-ленінських товариств, а з 1933 р. — орган інституту філософії ВУАМЛІН. У складі його редколегії основне ядро становили працівники університету: відповідальний редактор Я. С. Блюдов, відповідальний секретар І. М. Поляков, члени редколегії М. Х. Орлов, О. А. Слуцкін, Є. О. Фінкельштейн. Автори здебільшого теж були університетськими.

Хотілося б окремо підкреслити, що і в збірниках, і в журналах друкувалися глибокі філософські статті з актуальних проблем природознавства.

Багато філософських праць публікувалось в інших журналах: «Червоний шлях», «Життя й революція», «Молодий комунар», «Більшовик України», «Безвірник», «Критика» та ін., де найактивнішу роль відіграли тепер працівники університету — входили до складу редакційних колегій, писали статті та ін.

У ці роки вийшло українською мовою кілька томів творів К. Маркса та Ф. Енгельса, причому переклад здійснено безпосередньо з німецької мови, а також ряд окремих творів В. І. Леніна, потім і зібрання його творів. Розпочато видання українською мовою творів Г. В. Плеханова, однак встиг вийти тільки другий том (перша і друга частина) за редакцією Т. К. Степового та з його передмовою. Щодо третього тома, куди входили основні роботи Плеханова проти ревізіонізму (велику передмову до нього написав автор цих рядків), то встиг з'явитись тільки сигнальний примірник. Частина передмови була надрукована в журналі «Прапор марксизму-ленінізму» (1933, № 2(3) під назвою «До 15-річчя смерті Плеханова. Загальний розділ передмови до III тому українського видання творів Плеханова».

Товариства. Успішно працювало товариство «Войовничий матеріаліст-діалектик»¹ та споріднені з ним марксистсько-ленінські наукові товариства: біологів, лікарів, математиків, хіміків, фізиків і техніків — марксистів, об'єднаних в асоціацію природознавства при інституті філософії та природознавства ВУАМЛІН. У роботі всіх цих товариств активну участь брали працівники університету. Так, товариство біологів-марксистів очолювали І. М. Поляков та Є. О. Фінкельштейн, математиків — М. Х. Орлов, фізиків — О. А. Слуцкін, та й основне ядро у правлінні товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик» становили працівники університету. Товариства випускали свої збірники, брошури

¹ Спочатку воно називалося «Всеукраїнське товариство войовничих матеріалістів-діалектиків».

й тези, проводили дискусії з філософських питань. Спілка безбожників, крім журналу, видавала ще й газету, причому в керівництві спілкою, в редакції журналу й газети основну роль відігравали також працівники університету, серед них — Д. Л. Ігнатюк, Ільяс Гаїбов, В. М. Петров, І. Н. Кравець та інші.

Філософські дискусії. У розвитку філософської думки як у Радянському Союзі, так і на Україні в 20—30-і роки дискусії посідали значне місце. Спочатку це була дискусія «матеріалістів-діалектиків» з «механістами», а потім з «деборинцями». Ці дискусії безумовно сприяли кращому розумінню багатьох філософських проблем, зокрема філософських проблем природознавства, дальшому розвитку ленінського принципу партійності у філософії, єдності теорії і практики, розкриттю творчого характеру марксизму-ленінізму, а головне, більш детальному висвітленню ленінського етапу в розвитку марксистської філософії. Але, на превеликий жаль, у цих дискусіях було й багато надуманого, наносного, суб'єктивістського. І якщо спочатку ці дискусії, за винятком окремих випадків, відбулися на справді науковій основі, діловито, організовано, то поступово почалися перегини, а на останнім етапі дискусії по суті перетворилися на безвідповідальне шельмування і наклеювання політичних ярликів, що призвело до трагічних наслідків для багатьох чудових більшовиків, талановитих філософів.

Як відомо, главою «механістів» на Україні вважали С. Ю. Семковського, а главою так званого «меншовикуючого ідеалізму» — В. О. Юринця. Ці обвинувачення по суті не мають реального обґрунтування, хоча праці С. Ю. Семковського і В. О. Юринця і не позбавлені окремих помилок¹. Хотілося б підкреслити, що основна маса радянських філософів, в тому числі і звинувачених в «механіцизмі», і в так званому «меншовикуючому ідеалізмі» — це були прекрасні комуністи, що в галузі політики твердо стояли на ленінських позиціях, разом з усією партією боролися за ленінську генеральну лінію проти троцькістів, правих та інших відщепенців, за торжество марксизму-ленінізму.

* * *

І, нарешті, хотілося б сказати і кілька слів про деяких професійних революціонерів, видатних діячів більшовицької партії України. Багато з них так чи інакше були пов'язані з нашим університетом, не один раз виступали тут перед викладачами й студентами. Поряд із своєю партійною і державною діяльністю вони займалися розробкою марксистсько-ленінської теорії, зокрема марксистсько-ленінської філософії. Серед них особливе місце посідає М. О. Скрипник. Це не тільки більшовик ленінської школи, видатний діяч нашої партії, держави і міжнародного комуністичного руху, а й крупний учений-марксист, теоретик, член Академії наук УРСР, БРСР, Комуністичної академії. Серед його численних праць, багато з них і зараз не втратили значення, чимало цікавих, оригінальних досліджень з питань філософії. Вони переконливо свідчать про неабиякий талант філософа. Публіцистичні виступи М. О. Скрипника в пресі, усні і друковані доповіді, лекції, в тому числі і з питань філософії, були глибокі за змістом, яскраві за формою, сповнені полемічної пристрасності, вогню. Характерні в цьому розумінні виступи М. О. Скрипника в Москві і Харкові на філософських дискусіях у 20—30 роки².

¹ М. Скрипник. За ленінську філософію, ДВОУ «Пролетар», 1931.

² М. О. Скрипник. За ленінську філософію. Вестник Коммунистической академии, кн. 40—41 ДВОУ «Пролетар», 1931.

Уже в 1928 р. у доповіді «Ленін як учений»¹ М. О. Скрипник зумів правильно показати В. І. Леніна і як великого вождя-революціонера, вчителя, і як геніального мислителя, філософа, корифея науки. А в роботі «Будуємо соціалістичне безкласове суспільство» в 1932 р. М. О. Скрипник всебічно висвітлює проблемні теоретичні питання, що випливають із рішень XVII партконференції ВКП(б)². Виключний інтерес становлять наукові дослідження М. О. Скрипника з багатьох питань діалектичного матеріалізму. Він зробив чималий внесок у викриття буржуазної ідеалістичної філософії, зокрема на той час модної на заході філософії Шпенглера, викриття концепцій соціал-реформістів та ін. М. О. Скрипник — войовничий матеріаліст-діалектик, і на прикладі його та інших видатних діячів нашої партії видно, настільки широкий був діапазон їх теоретичної думки. Це можна бачити і на прикладі діяльності В. П. Затонського, також людини великої ерудиції та високої культури — наркома і академіка Української Академії наук. Його доповідь «Соціалістичне будівництво і хімія», зроблена у жовтні 1932 р. на VI Всесоюзному Менделєєвському з'їзді — зразок поєднання теорії з практикою соціалістичного будівництва. У ній дається також аналіз світогляду і суспільно-політичних поглядів Менделєєва³.

Не можна не згадати й інших вірних учнів і соратників Леніна. Серед них простий, сердечний і чарівний Г. І. Петровський, який так уміло застосовував матеріалістичну діалектику в житті, В. Я. Чубар — видатний практик-господарник, чудовий знавець економіки Радянського Союзу, економіст ленінської виучки, О. Г. Шліхтер — академік, знавець аграрного питання, глибокий філософ, що написав ряд оригінальних робіт в цій галузі. Цікаві філософські думки висловлював у своїх роботах Д. З. Мануїльський⁴, великий інтерес становлять теоретичні праці П. П. Постишева, С. В. Косіора. Такі військові діячі, безпосередньо зв'язані з Радянською Україною, як М. В. Фрунзе, М. М. Тухачевський, І. Е. Якір, Я. Б. Гамарник були й видатними теоретиками, у 30-і роки у ВУАМЛІНі керівником і душею секції по вивченню «Діалектики проблем війни» був І. Е. Якір, керівником аналогічної секції в Ком-академії у Москві — Я. Б. Гамарник.

Слід особливо підкреслити, що в партійних документах, у постановках ЦК партії, у рішеннях з'їздів і конференцій того періоду, насиченого і гострою класовою боротьбою, і пафосом соціалістичного будівництва, ми знаходимо не тільки зразки піклування Комуністичної партії про розвиток марксистсько-ленінської теорії, в тому числі й філософії, а й зразки розробки марксистсько-ленінської теорії, зразки марксистсько-ленінської теорії в дії.

Отже, в 20—30-і роки Харків був по суті другим у Радянському Союзі науковим центром розвитку марксистсько-ленінської думки, в тому числі й філософії, і провідну роль тут відіграли науковці університету. На нашу думку, слід було молодим філософам нашої кафедри філософії серйозно попрацювати над дослідженням історії розвитку філософської думки у Харківському університеті і тим самим внести свою лепту в розробку історії розвитку філософської думки на Україні.

¹ «Прапор марксизму», 1929, № 3.

² М. О. Скрипник. Будуємо соціалістичне безкласове суспільство. Підсумки XVII конференції ВКП(б), Харків, Партвидав «Пролетар», 1932.

³ В. П. Затонский. Социалистическое строительство и химия, М.—Х., 1933.

⁴ Див. наприклад, його роботу «Енгельс у боротьбі за революційний марксизм» (Промова на VII Всесвітньому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу 15 серпня 1935), Партвидав, 1935.

ПРО ЛОГІЧНУ СТРУКТУРУ ПИТАННЯ

А. Я. Опришко

Перші вчені, які визнали за категорією питання «права громадянства» у логіці, розглядали його як одну із різновидностей судження, протиставляючи його стверджувальним та заперечним судженням¹. Проте таке визначення питання, будучи власне заперечним (питання характеризується як те, що не є стверджувальним або заперечним судженням), не може, зрозуміло, бути визнане задовільним.

Інші спроби визначення категорії питання також виходили із порівняння його із судженням. Питання характеризувалось як своєрідне «неповне» судження, що доповнюється, реалізуючись у повному вигляді відповіддю². О. Філіпов вважав, що питання являє собою судження, в якому розрізняється суб'єкт, предикат і зв'язка. Характерною особливістю такого роду суджень є наявність елемента невідомості. Часом ця невідомість уражає зв'язку між суб'єктом і предикатом (наприклад, «чи прийшов Сократ?»), часом — суб'єкт (наприклад, «хто прийшов?»), часом же предикат (наприклад, «як він прийшов?»)³. Це положення піддавалось критиці, зокрема П. В. Таванцем, який правильно вважає, що елементи питання не можна ототожнювати з елементами судження, оскільки відношення між елементами питання зовсім інші, ніж відношення між суб'єктом і предикатом судження⁴.

Другим важливим недоліком точки зору, яку ми розглядаємо, на нашу думку, є те, що вона не передбачає встановлення місця питання в процесі пізнання і спілкування. Залишається нерозкритим не тільки зв'язок питання з попереднім і наступним актами мислення, але й те, що ж робить питання не просто «ураженим неповнотою» судженням з недостаючим елементом логічної структури, але активним, цілеспрямованим спонукувачем до відповіді, що спирається на попередній зміст.

Спроби ототожнити питання із судженням робилися і в іншому напрямі: питання прирівнювалось до імпліцитного судження, що виражається питальним реченням. Так, В. Н. Мороз вважає, що за своїм змістом питання «котра година?» цілком дорівнює змісту розповідного речення «я прошу вас повідомити мене, котра година». «Взагалі висловлювань, що стоять поза мислительним актом чи виражають його «наполовину», не буває; це суперечило б самій природі мислення. Тому гадка Арістотеля про те, що прохання не являє собою судження,

¹ Lotze. Logik, Leipzig, 1912, стор. 61.

² Г. Струве. Элементарная логика, Варшава, 1881, стор. 47—48.

³ П. В. Таванец. Суждение и его виды, 1953, стор. 28.

⁴ А. Н. Филипов. О сущности суждений.— «Наукові записки кафедри історії європейської культури, вип. III, Харків, 1929, стор. 183.

і думка Гегеля про те, що не всі речення можна вважати судженнями, — помилкові», — пише В. Н. Мороз¹.

Такий погляд є по суті відмовою від аналізу логічної структури питання. Адже цілком очевидно, що в реченні «котра година?» немає тих логічних відношень предикативності, які виявляються в реченні «я прошу вас повідомити мене про час». Йти шляхом виявлення імпліцитних суджень у питальному реченні, щоб встановити суть питання, — значить повністю ігнорувати цю суть. Це, зокрема, доводиться висновками, що їх неминуче мав дійти у своїй роботі Н. І. Жинкін, який вважав, що «в питальному реченні, як і у всякому іншому, повідомляється ціла група суджень»².

Досить поширена і інша точка зору, згідно з якою питання поряд із спонуканням є однією із різновидностей судження. «Питання за своєю логічною структурою є тільки особливою формою судження, а не якоїсь іншої форми думки», — пише Г. В. Колшанський³. Але оскільки традиційне, аристотелевське вчення про судження визнавало за останнім як його суттєву ознаку наявність ствердження або заперечення одного поняття як ознаки другого, а такі відношення не виявляються у питанні, то ця точка зору на питання передбачає також і інше розуміння судження. За Г. Н. Колшанським, наявність ствердження або заперечення не є суттєвою ознакою судження. Основною ознакою судження вважається наявність суб'єктно-предикатної форми, причому в цей термін також вкладається новий зміст.

Під предикативною структурою розуміється така сполука, в якій одне поняття співвідноситься з іншим, «чужим» для нього поняттям, внаслідок чого поняття у предикативній функції виступає самостійним відносно суб'єкта. Ознака, що розрізняється в субстанції, у предикативній сполуці співвідноситься з нею не тільки як її власна, але як та, що залежить у своєму існуванні від іншої субстанції, яка виявляється у зв'язку з нею, тобто співвідноситься з нею і як інша. Предикативно співвідносяться тому два поняття, які не тільки розрізняються, але й протиставляються. «Відмінність всередині властивостей речі (атрибутивна ознака) розгортається до протилежностей у предикативній ознаці. У предикації різниця не тільки утримується, але й доводиться до своєї істинної суті — протилежності»⁴. Питання визнається різновидністю судження, розуміння якого, як легко можна пояснити, дуже близьке до гегелівського⁵.

Г. В. Копнін, який дотримується близької до попередньої точки зору, виділяє ряд ознак, спільних для судження і питання, на підставі чого робиться висновок, що питанню властиві всі суттєві ознаки судження. По-перше, питання «є формою відображення дійсності, змістом питання, як і інших форм судження, зрештою є об'єктивний світ»⁶. По-друге, питання, як і судження, може бути істинним або хибним. «Хоча, зрозуміло, — визнає К. В. Копнін, — істинність або хибність питання відрізняється від істинності або хибності суджень — повідомлень»⁷.

¹ В. Н. Мороз. О вопросительном предложении. — «Научные труды Ташкентского гос. университета им. В. И. Ленина», вып. 211, 1963, стор. 146.

² Н. И. Жинкин. Вопрос и вопросительное предложение. — «Вопросы языкознания», 1955, № 3, стор. 33.

³ Г. В. Колшанский. Логика и структура языка, М., 1965, стор. 96.

⁴ Г. В. Колшанский. Проблемы логического анализа структуры языка. Автореферат докторської дисертації, М., 1964, стор. 18.

⁵ Гегель. Сочинения, т. VI, М., 1939, стор. 58.

⁶ В. П. Копнин. Природа суждения и формы выражения его в языке. — 36. «Мышление и язык», М., 1957, стор. 306.

⁷ В. П. Копнин. Назв. работа, стор. 306.

По-третє, «питання, як і всяке судження, являє собою певний зв'язок думок, що відображає об'єктивно існуючі зв'язки явищ дійсності»¹. По-четверте, всяке питання має суб'єктно-предикатну форму, тобто всяке питання має суб'єкт, предикат і зв'язку.

На нашу думку, специфіка судження полягає не тільки в тому, що воно відображає об'єктивну дійсність, але і в тому, як воно відображає цю дійсність на відміну від інших форм свідомості. Безумовно, що питання, як і судження, є формою відображення дійсності, проте висновок про тотожність цих двох категорій був би правомірним тільки в тому випадку, коли було б доведено, що відображення дійсності в них відбувається **принципово однаково**. «Всі спроби звести питання і спонукання до судження,—слухно зауважує П. В. Чесноков,—так або інакше зв'язані з невиправданим переосмисленням терміну «судження», яке склалося історично, в результаті чого цей термін означає вже не судження у звичайному розумінні, а форму, що об'єднує судження, питання і спонукання»². І це, додамо ми, зовсім не сприяє в'ясненню суті категорії питання в ряду інших мислительних актів.

Прагнучи показати також і відмінність питання від судження, П. В. Копнін правильно вказує на те, що «на відміну від судження-повідомлення основне призначення судження-питання полягає не в повідомленні готової думки, а в намаганні того, хто говорить, в'яснити дещо, спонукати співбесідника або себе до повідомлення і розвитку думки»³. Проте справа полягає саме в тому, щоб показати, як, в якій логічній структурі виражається це «основне призначення питання».

Більш перспективним нам здається інший напрям у логіці, прихильники якого, відзначаючи безсумнівну близькість категорій питання і судження, все ж визнають їх різними, самостійними формами мислення.

«Питальне речення,—пише П. С. Попов,—у якомусь значенні прилягає до судження—їх об'єднує та обставина, що і та й інша форма виявляють повідомлення; об'єднує й те, що і те й інше (і питання і судження) відливається у формі речення. І все ж питання є питання, а судження є судження. Коли ми промовляємо судження, ми міркуємо, а коли ми питаємо, то ми не міркуємо, а питаємо. І цю специфіку ніяк не можна забувати, ніяк не можна приглушувати»⁴.

Вся складність проблеми саме й полягає в тому, щоб розкрити цю специфіку питання, встановити, що ж робить питання питанням.

А. Светилін вважав, що «питання полягає у коливанні між двома судженнями... Так, коли я питаю «чи підете ви гуляти?», то це значить, що я коливаюсь між твердженням «ви підете гуляти» і запереченням «ви не підете гуляти»⁵. Проте питання може припускати і більше двох відповідей. Наприклад, на питання «там росте хвойний ліс?» можливі три відповіді: «там росте хвойний ліс», «там росте листяний ліс», «там росте мішаний ліс».

Приблизно в такому ж плані вирішує проблему Х. Зігварт, який гадає, що «в питанні елементи беруться і з'єднані між собою в тому ж розумінні, як і в судженні. Питання це виражає очікування значимого синтезу між А і Б, і при тому очікування значимого синтезу, а не про-

¹ В. П. Копнін. Природа суждения и формы выражения его в языке. — 36. «Мышление и язык», М., 1957, стор. 306.

² П. В. Чесноков. Логическая фраза и предложение, Ростов-на-Дону, 1961, стор. 33.

³ В. П. Копнін. Назв. работа, стор. 306.

⁴ П. С. Попов. Суждение и предложение. — «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950, стор. 18.

⁵ А. Светилін. Учебник логики, 1915, стор. 34.

сто якоїсь довільної комбінації. Судження вже готове; але воно має потребу в підтвердженні: адже немає певності відносно значимості»¹. Питання, по Х. Зігварту, є така суб'єктно-предикатна форма, в якій треба визначити об'єктивну значимість спроектованого в ньому судження.

Як бачимо, плідотворність останніх точок зору полягає у тому, що вони передбачають конкретний аналіз відношень всередині понятійної структури питання, що й повинно врешті привести до правильного рішення даної проблеми. В цьому зв'язку надзвичайний інтерес являють собою положення Ю. І. Зуєва, згідно з якими суб'єкт питання—це такий його член, в котрому проєктуються суб'єкти суджень відповідей, а предикат питання—такий його член, в котрому проєктуються предикати суджень відповідей, в зв'язці питання проєктуються зв'язки суджень відповідей»². Не менш важливе і друге твердження автора: «Пізнавальна суть питання саме й полягає в тому, що в ньому вимагається визначити, чи притаманна ознака, що відображається в його предикаті, елементам тієї численності предметів, що відображаються в суб'єкті питання»³. Ю. І. Зуєв указував, що це відношення «вимоги» між суб'єктом і предикатом питання виражається в зв'язці, проте далі, відображаючи ці відношення у символах, він приєднує ще одне поняття—імператив, тобто «вимогу вибору одного із членів диз'юнкції»⁴, хоча й не дає більш-менш повного визначення останнього терміну.

Про наявність у питанні елемента імперативності говорять і інші дослідники. Порівняйте, наприклад, таку думку з роботи П. А. Беренштейна і А. Н. Шрамма: «Якщо судження визначається як думка, що стверджує чи заперечує щось про щось, то питання можна було б визначити як думку, що виражає прагнення узнати щось про щось»⁵. Проте слід вказати не тільки на наявність імперативності, але й на характер вираження її. В протилежному разі виявляється неясною відмінність між питанням і судженням, що виражає прагнення узнати щось про щось. Адже цілком очевидною є відмінність логічної структури питання «котра година?» від логічної структури судження «я хочу знати час».

Велику цінність у цьому плані являє собою думка П. В. Чеснокова, який вважає питання, поряд із судженням і спонуванням, різновидностями більш високої одиниці мислення—логічної фрази, або логеми. «Людина—не пасивний спостерігач навколишнього світу,—пише П. В. Чесноков,—вона активно діє на цей світ, перетворюючи його згідно з своїми потребами. Тому думки виражають також активне ставлення людини до дійсності, спонування до перетворення оточуючого світу, відповідно людським задумам, що ґрунтуються на пізнанні світу»⁶.

На наш погляд, категорія питання є окремою різновидністю більш широкої категорії спонування⁷. Специфіка поєднання полягає в особли-

¹ Х. Зігварт. Логика, т. I, СПб, 1905, стор. 133.

² Ю. И. Зуев. К логической интерпретации вопроса. — «Логико-грамматические очерки», М., 1961, стор. 110. Див. також: Ota Weinberger. Logika. Učebnice pro právnicku, Praha, 1959.

³ Ю. И. Зуев. Назв. работа, стор. 111.

⁴ Там же.

⁵ П. А. Беренштейн, А. Н. Шрамм. О логической форме вопроса и грамматических средствах его выражения. — «Ученые записки Калининградского пед. института», вып. VI, 1959, стор. 191.

⁶ П. В. Чесноков. Логическая фраза и предложение, Ростов-на-Дону, 1961, стор. 15.

⁷ J. Firbas. The function of Word-order. Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské University, Ročník VI—1957. A5 (1957), стор. 91.

востях його понятійної структури. Якщо спонування може співвідноситися з різними особами відносно того, хто говорить, і передбачає їх називання (ти йди!), а також і називання дії, до якої спонукаються, то питання завжди направлене на другу особу і спонукає до мовної дії і тому, зрозуміло, не передбачає називання цієї особи і дії. З другого боку, оскільки функція питання полягає не просто в спонуванні до відповіді, аде до цілком певної відповіді, то понятійна структура питання виявляється певним чином зв'язаною з понятійною структурою судження, яке містить в собі відповідь.

Оскільки тому, хто питає, невідомі якісь окремі елементи дійсності, смисл питання полягає в спонуванні до вяснення невідомого. А оскільки розкриття цього невідомого може бути здійснене тільки у вигляді судження, то понятійна структура питання виявляється тісно зв'язаною з понятійною структурою судження.

У понятійній структурі питання виділяємо два компоненти — *основу питання і питальний член*.

Основа питання — це поняття, просте або складне, яке відоме тому, хто питає, і по відношенню до якого вимагається визначити невідому ознаку, тобто поняття, якому відповідає предикат попереднього судження і суб'єкт майбутнього судження, що реалізується у відповіді. Так, основою питання в наведеному нижче прикладі є поняття кут. Пор.: це — *кут*, (цей) *кут* — прями́й? (цей) *кут* гострий.

Питальний член — це поняття, просте або складне, висловлюючи яке, з більшою або меншою визначеністю «намічають» межі пошуку предиката майбутнього судження, що реалізується у відповіді. Питальний член, таким чином, співвідноситься з предикатом судження — відповіді (в нашому прикладі — *прями́й*).

Однак ця співвідносність основи питання і питального члена з компонентами майбутнього судження принципово відмінні. Основа питання повторюється у відповіді, вступаючи вже в ролі суб'єкта. Питальний член тільки намічає межі пошуку майбутнього предиката, в той час як предикат визначається на основі реальних відношень між відповідними явищами об'єктивної дійсності. Адже той факт, що ми можемо одержати на наведене вище питання відповідь «цей кут прями́й», «цей кут гострий», «цей кут тупий», але зовсім не очікуємо відповіді «цей кут перший» або «цей кут АВС», доводить, що функція питального члена полягає саме у визначенні меж пошуку предиката майбутнього судження.

Питальний член може бути *вираженим* (*прями́й* — в питанні «цей кут *прями́й*?») або *напіввираженим* (*який* в питанні: «цей кут *який*?»). Напіввиражений питальний член відрізняється від вираженого, як бачимо, тільки мірою визначеності в обмеженні пошуку майбутнього предиката, але не відрізняється за своєю функцією. Так, напіввиражений питальний член *який* вказує на те, що у відповіді треба визначити якість, а не, наприклад, порядок при лічбі, як було б при питальному члені *котрий*.

Питання з «вираженим» питальним членом в деяких випадках можуть одержати відповідь в якій судження повторить понятійну структуру питання. У цьому випадку матимемо просте ствердження істинності (так!), або хибності (ні!) судження, яке відповідає понятійній структурі даного питання.

Питання являє собою єдність двох планів — логічної, понятійної структури і психічної категорії — вольового імпульсу, — які обов'язково поєднуються один з одним і виражаються в реченні перше — лексичним наповненням, а друге — в російській мові — інтонаційними за-

собами. Логічна структура питання є таке сполучення понять, яке, реалізуючись тільки в поєднанні з вольовим імпульсом, немов би підказує структуру майбутнього судження, але в той же час не створює предикативних відношень.

Суть питання полягає в тому, щоб спонукати співбесідника до відповіді (психічна сторона) і водночас з максимальною визначеністю наштовхнути співбесідника на потрібну відповідь (логічна, понятійна сторона). Таким чином, було б однаково помилковим як вбачати в питанні судження, так і не бачити дійсного зв'язку між категорією питання і категорією судження.

Наявність понятійної структури зовсім не є обов'язковою для питання. Існують питання, в яких немає понятійної структури і в слові-реченні безпосередньо виражається психічна сторона — спонукання до мовної дії (пор.: *га? що? а що? чого? як?* і подібні). О. М. Пешковський говорив про загальнопитальне значення таких слів¹. Віднесення таких слів до часток або ж питальних займенників, як це робиться в сучасній літературі, навряд чи виправдане. За своїм характером вони споріднені тому різновиду вигуків, які виражають волю: *тсс! тш!* і подібних.

¹ А. М. Пешковський. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, стор. 393.

З М І С Т

	Стор.
І. З. Цехмістро. Ленінське визначення матерії та сучасне природознавство	3
В. М. Толстов. Обґрунтування ідеї єдності корпускулярних і хвильових властивостей матерії у працях С. І. Вавілова	7
В. М. Євтушенко. Про предмет і метод математичної логіки	12
Н. І. Авілова. До проблеми співвідношення значення і смислу знака	17
Л. І. Бондаренко. До питання про генезис цільового відношення	22
О. О. Якуба. Свобода як умова правової і моральної відповідальності	31
О. Ф. Плахотний. Деякі питання історичного розвитку співвідношення свободи і відповідальності	41
Є. Б. Мазаєва. Проблема морального обов'язку в працях В. І. Леніна періоду першої світової війни	47
М. Т. Гонтар. Взаємозв'язок науково-технічної творчості та громадсько-політичної активності в умовах виробничого колективу	53
О. О. Мамалуй, В. А. Каркач. Проти аксіологізації поняття історичного прогресу (До критики неопозитивістського заперечення історичного прогресу)	58
Я. С. Блудов. Дещо про розвиток марксистсько-ленінської філософії у Харківському державному університеті у 1920—1935 роках	69
А. Я. Опришко. Про логічну структуру питання	78

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

В и п у с к 5

(На українском языке)

Серия философии

Редактор *О. М. Відмиш*
 Техредактор *Л. Т. Момот*
 Коректори *Л. П. Піпенко, Т. О. Жигальцова*

Передано до набору 30/V 1969 р. Підписано до друку 20/XI 1969 р. БЦ 50322. Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг: 5,25 фіз. друк. арк., 7,3 ум. друк. арк., 6,6 обл.-вид. арк. Зам. 1009
 Тираж 500. Ціна 46 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі. Харків, Університетська, 16.